

Culemborgs volksleven in de negentiende eeuw

De verhalen van Otto de Beus

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Culemborgs volksleven in de negentiende eeuw

De verhalen van Otto de Beus

REDACTIE:

Jack van der Winkel

Yvonne Jakobs

Hans Lagers

Uitgebracht onder auspiciën van het Oudheidkundig Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden
Culemborg 2000

Grafische verzorging: Hans Bassa, Culemborg
Druk: Jacobs Repro, Culemborg

ISBN 90 8049981 2

NUGI 480

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Collectie prentbriefkaarten A.H. van Haaften

afb. 1, 2, 3, 6, 9, 12, 13, 14, 20, 22, 23, 24, 25, 28.

Collectie prentbriefkaarten Z. van der Schagt

afb. 4.

Regionaal Archief Rivierenland; foto O. de Beus,

afb. 5, 7, 15, 21.

Geschiedkundig overzicht van Katholiek Culemborg (Culemborg 1978)

afb. 8.

I. Brasz, De kille van Kuilenburg (Culemborg 1984)

afb. 10.

Erven Th. Ausems

afb. 16, 18.

Museum Elisabeth Weeshuis

afb. 26, 27.

Otto de Beus, alias Johan van Redichem

Otto de Beus (1873-1959)

De verhalen van Otto de Beus werden in de periode 1934-1959 gepubliceerd in de Culemborgse Courant. De Beus schreef deze volksverhalen onder het pseudoniem Johan van Redichem.

Het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden heeft gemeend dat het van historisch belang zou zijn om deze artikelen als boek uit te geven. Het initiatief hiertoe kwam van Jack van der Winkel, voorzitter van het FNV, afdeling Culemborg. Van der Winkel heeft alle artikelen in de Culemborgse Courant opgespoord, overgenomen en ze tevens in een moderne spelling omgezet. De redactie van de Culemborgse Voetnoten heeft ze vervolgens bewerkt en, voor zover noodzakelijk, van noten voorzien.

Otto de Beus werd op 3 september 1873 geboren in Culemborg en overleed op 5 december 1959, eveneens te Culemborg. Hij heeft zich door de jaren heen op velerlei gebied ingezet voor de gemeenschap.

Vakbondsman en SDAP-voorman

De Beus werd al op jeugdige leeftijd vakbondslid. In 1896 nam hij als 23-jarige sigarenmaker het initiatief tot de heropricting van een Culemborgse afdeling van de Nederlandsche (Internationale) Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond (NISTB). Deze afdeling was na de mislukte staking van de Culemborgse sigarenmakers in 1891 ten onder gegaan. De NISTB had het in Culemborg niet gemakkelijk, want de werkgevers trachtten de georganiseerde sigarenmakers op alle mogelijke manieren te dwarsbomen. Ook moesten De Beus en zijn kameraden strijd leveren met de anarchistische Federatie van Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond in Nederland, die in Culemborg een zeer grote afdeling had.

Toen De Beus vanwege zijn vakbondsactiviteiten door zijn werkgever werd

ontslagen, vertrok hij in 1901 naar Amsterdam. Bij sigarenfabrikant Van Hulst aan de Kloveniersburgwal kreeg hij als goed vakman een uitstekende baan. In 1903 brak de grote spoorwegstaking uit. De Beus was een der eersten die voor de stakers ging collecteren en tot solidariteit aanspoorde. Hiervoor werd hij door zijn werkgever prompt ontslagen.

Terug in Culemborg, begon hij vervolgens met enige anderen een eigen sigarenfabriekje, maar deze onderneming was niet erg succesvol. Ter wille van zijn fabriekje behaalde hij echter wel het Mercurius-examen Boekhouden en deze stap bepaalde eigenlijk zijn verdere loopbaan, aanvankelijk als boekhouder en vanaf 1921 als directeur van de Culemborgse sigarenfabriek Ph. de Ruiters & Zoon. Door een brand in 1930 kwam er echter een einde aan deze firma. De Beus was tevens een van de oprichters van de Coöperatieve Verbruikersorganisatie De Eendracht. Hiervan was hij jarenlang administrateur. Ook schreef hij vele jaren artikelen voor het vakblad De Sigarenmaker.

Niet alleen in de vakbond, maar ook in de politiek was Otto de Beus actief. Toen hij in 1893 als militair in Utrecht was gelegerd, kwam hij in contact met Pieter Jelles Troelstra, die daar op straat colporteerde met de krant De Baanbreker. Troelstra was in 1894 een van de oprichters van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). In 1907 werd De Beus voor deze partij in de Culemborgse gemeenteraad gekozen. Daarmee was hij een van de eerste gemeenteraadsleden van de SDAP in Nederland. Van 1927 tot 1931 is hij wethouder geweest. Hij stond bekend als een zeer doortastende bestuurder.

Zijn liefde voor historie

Naast het vele werk dat Otto de Beus verzette voor vakbond en gemeenteraad, vond hij nog tijd voor het bestuderen van de historie. Hij was geïnteresseerd in de geschiedenis in het algemeen en die van Culemborg in het bijzonder. In 1928 werd de Oudheidkamer opgericht, nu het Museum Elisabeth Weeshuis. De Beus was vanaf het begin bestuurslid.

Op zondag 12 september 1937 bracht een 25-tal Culemborgers een bezoek aan Hoogstraten in de provincie Antwerpen. Zij waren daar te gast bij Hoogstratens Oudheidkundige Kring. De Beus was een van de initiatiefnemers van dit reisje. Hij beschreef vol enthousiasme dit bezoek aan Hoogstraten in de Culemborgse Courant. Hij beëindigde zijn verslag aldus:

Tot op heden bestaat in Culemborg nog geen 'Kring' van mensen die van onze geschiedenis houden en die kunstgevoelens bezitten welke voor ontwikkeling vatbaar zijn. Waarom in Hoogstraten wel en waarom Culemborg niet? Wij hebben toch mensen voldoende die in onze plaatselijke geschiedenis belang stellen?

Zijn wens ging spoedig in vervulling. Op 14 oktober 1937 werd het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden opgericht in de Burgerzaal van het stadhuis.

Otto de Beus werd als mede-oprichter bestuurslid/penningmeester en bleef dit tot 1 januari 1956. Hij zette zich op velerlei gebied in voor het Genootschap. Hij schreef artikelen en maakte zich sterk voor het behoud van monumenten.

Juist de combinatie van sociale bewogenheid en historische interesse brachten hem ertoe verhalen te schrijven over het volksleven aan het einde der 19de eeuw, zich waarschijnlijk niet realiserend hoe groot het belang hiervan was. De meeste historieschrijvers uit die tijd richtten hun aandacht voornamelijk op de invloedrijke en vooraanstaande personen in de maatschappij. Het behoeft echter nauwelijks betoog dat deze welgestelde elite niet representatief mag worden geacht voor de toenmalige samenleving. Van deze ‘upper class’ zijn dikwijls nog tastbare herinneringen aanwezig, in de vorm van hun herenhuizen in de binnenstad van Culemborg, hun kostbare huisraad en hun fraai geschilderde portretten.

Van de mensen die leefden in de volksbuurten, is echter geen enkel portret bewaard gebleven, en evenmin is van hun krotwoningen en schamele huisraad iets over. Toch hebben zeer velen destijds onder erbarmelijke omstandigheden geleefd. De Beus vertelt hierover in zijn verhalen op een humoristische wijze. De treurnis kan men evenwel tussen de regels door lezen.

Wanneer hij het in een van zijn verhalen heeft over de kwajongensstreken van enige schooljongens, schrijft hij onder meer: *Als men zich over de geschiedenis van de jeugd van die tijd heenbuigt, is het alsof van ontzetting de keel wordt dichtgeknepen. De kindersterfte was ontstellend hoog. Wie in leven bleef, droeg merkbaar de sporen van armoede en ontbering, waardoor de geestelijke eigenschappen in evenredigheid nadelig werden beïnvloed.* Zo is er ook het verhaal over een man die een afgedragen jas ten geschenke krijgt, die hem echter veel te groot is. Slechts één zinnetje: *zijn vrouw leende een schaar.*

Maar ook zijn gevoelens voor de schoonheid van de Markt met zijn fraaie gevels brengt De Beus onder woorden. Hij gebruikt zelfs de woorden *verprutst* en *verminkt* wanneer hij vertelt over de winkeliers die de ramen uit de pui haalden en er vitrinekasten voor plaatsten. Kortom, hij bezat ‘de ware Voetgeest’.

De redactie spreekt de hoop uit dat u deze verhalen zult lezen en herlezen, want dan gaan de volksverhalen in al hun facetten leven. De reproducties van oude prentbriefkaarten, foto’s en tekeningen helpen u hierbij.

YVONNE E. JAKOBS-LOMMERS
voorzitter

Inhoudsopgave

1. Legendarisch Culemborg
2. De heilige Barbara van Culemborg
3. De keu van Jans Tuut
4. Jeugdherinneringen van een Culemborger
5. Jeugdherinnering van een Culemborger (de Oostganger)
6. Het Schaap
7. De Culemborgse Schutterij
8. Een Culemborgse volksheilige
9. Een oud Culemborgs straattoneel
10. De weerwolf in Culemborg
11. Een dwaallicht in Culemborg
12. Een toverheks in Culemborg
13. Een Blinde Belie in Culemborg
14. Met de helm geboren in Culemborg
15. Een rapsodie uit het laatst der vorige eeuw in Culemborg
16. Een straattoneel opgevoerd in 1882 in Culemborg
17. Een caleidoscoop uit het laatst der vorige eeuw te Culemborg
18. Een journaal uit het laatst der vorige eeuw in Culemborg
19. Een huwelijks-vaudeville te Culemborg
20. Idyllische bessenpluk te Culemborg
21. Bijgeloof in de vorige eeuw te Culemborg
22. Schoolromantiek in de vorige eeuw in Culemborg
23. De orgeldraaier
24. Hoe Griet aan haar straatadellijke naam kwam
25. De pap van Hansie Roet
26. Eethuisjool in de vorige eeuw te Culemborg
27. Een Culemborgs dranktafereel
28. Amor vincit omnia

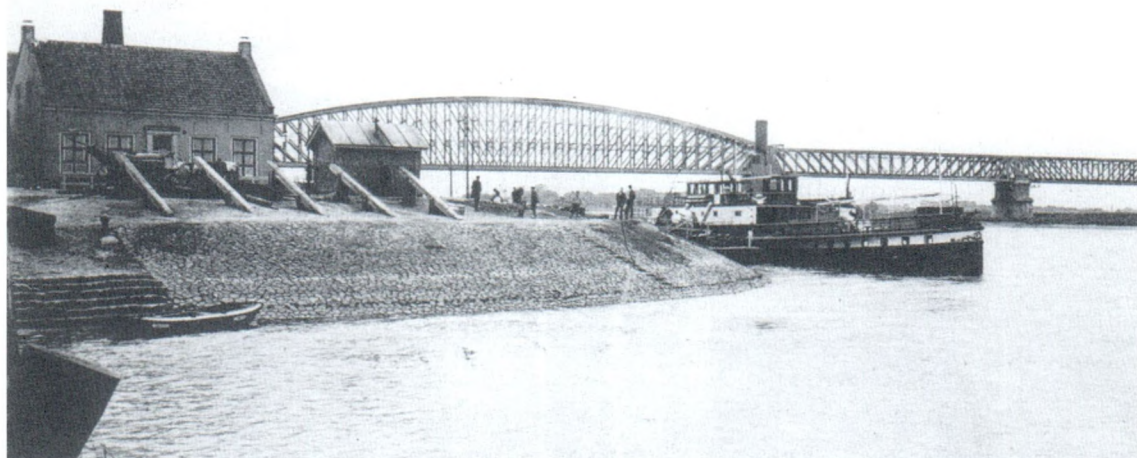
Komt, kienders, gaot zitten naast grutvao,
 Stókt 'et vuur op den heerd nog wat ân;
 Ge heurt toch zoo gerne van spoken,
 Zit stil, dan vertel 'k er wâ van.

Zo begon een gedicht van wijlen pater Van Meurs, die hier omstreeks 1890 kapelaan was, en in Culemborg zijn *Kriekende Kriekske* schreef, waarin men het bovenstaande motto kan vinden. Nu er een sliert kleinkinderen aan mijn jaspanden hangt, herinner ik me opeens de 'grutvao' die aan de kienders van spoken vertelde.

Een halve eeuw geleden verscheen in ons land een boek, genaamd *Woord en Beeld* door J.H. van Balen, waarin ook een korte beschrijving voorkwam van onze stad Culemborg. De heer Van Balen schreef ook iets over de spoorbrug en over de Lek. Hij deed dat als volgt:

De brug verdient ten volle de vermaardheid, die zij geniet. In 1863 werd met de bouw begonnen en in 1868 was zij voltooid. Hare geheele lengte, gemeten tusschen de landhoofden is 665 M. De landhoofden zelf strekken zich over een lengte van 235 M en 400 M in de rivier uit. De brug heeft 9 spanningen en wel 7 van 57 M elk, één van 80 M en één van 150 M. Deze laatste was, ten tijde dat de brug gebouwd werd, de triumpf der toenmalige ijzerconstructie en wekt ook nu nog de bewondering der deskundigen op. Zij rust aan de eene zijde op een stroompijler, aan de andere zijde op het zuidelijk landhoofd. De kosten van de brug en bijbehorende werken bedroegen totaal f 3.200.000. In de spanning van 80 M is de brug, die voor vaartuigen op de rivier kan worden geopend. Voor de kleinere is dit niet noodig, daar de hoogte van den onderkant der brug 12.66 M boven de gemiddelde rivierstand is.

Er is dus in de laatste 50 jaar nog al wat veranderd, want de stroompijler staat niet meer in de stroom, terwijl de Lek, die vroeger ook onder de spanning van 80 meter stroomde, geheel is afgedamd. Toen was de gemiddelde afstand van de onderkant

De oude spoorbrug bij
Culemborg

van de brug tot aan het oppervlak van het water 12.66 meter, terwijl gedurende deze zomer – in 1934 – die afstand zeker minstens 15 meter is geweest. Als merkwaardigheid schrijf ik deze cijfers zo uit mijn aantekeningen over, maar het eigenlijke legendarische volgt nu, wat ik eveneens uit *Woord en Beeld* heb genoteerd:

De Lek is thans niet meer van zooveel beteekenis als voorheen. De verondieping der rivier heeft de Rijnvaart, die vroeger gedeeltelijk door de Lek ging, geheel verlegd. Een belangrijk veer is hier te allen tijde geweest. Hier – in Culemborg – was het dat in 1304 na de nederlaag der in Holland gedrongen Vlamingen drie voorname edellieden, die bij de verovering van Utrecht door de Vlamingen een rol hadden gespeeld, Jan van Renesse uit Zeeland, die zelf de Vlamingen in het land had gehaald, Arent van Benschop uit Utrecht en Jan van der Lede uit de Betuwe, die zich mede bij de Vlamingen hadden aangesloten, op den terugtocht over de Lek verdronken. Volgens de volksoverlevering was aan Jan van Renesse voorspeld, dat hij verdrinken zou, als er een zwarte hengst was in de pont waarmee hij de rivier overstak. De bijgeloovige edellieden monsterden, voordat zij den overtocht ondernamen, nauwkeurig den inhoud van het vaartuig, maar er was geen zwarte hengst bij. Doch toen de pont midden op de stroom was, begonnen de golven te bruisen, een draaikolk opende zich en daaruit steeg een groote zwarte hengst op, die zich in het vaartuig wierp. De pont sloeg om en allen vonden hun graf in de golven.

Deze legende heeft een historische achtergrond, want volgens de geschiedenis is Jan van Renesse werkelijk in de Lek te Culemborg verdronken. Luister maar:

Hij was een Zeeuwsch edelman, die de gunst van Jan II, Graaf van Holland, niet kunnende winnen, een groot gedeelte van Zeeland, in 1300, in oproer bracht. Hij wist Keizer Albrecht van Oostenrijk tot ondersteuning te bewegen, doch deze voerde met schande af, en Zeeland werd onder de macht van Holland teruggebracht. Renesse week naar Vlaanderen, en gaf van zijn krijgsbekwaamheden de uitstekende blijken in de slag der Gouden Sporen¹ tusschen de Vlamingen en de Franschen, den 11 Juni 1302. In 1303 hielp hij de Vlamingen Zeeland bemachtigen, trok met het overwinnend Vlaamsche leger in 1304 Holland binnen. De Vlamingen daaruit verdreven zijnde, trachtte hij zich door de vlucht te redden, doch werd vervolgd en verdronk met meer anderen in de Lek bij Culemborg, den 15 Augustus 1304.

[1] Ook wel Gulden-sporens slag genoemd. In 1302 werden in de slag bij Kortrijk de Franse ridders door de Vlaamse boeren en gilden verpletterd. De overwinnaars brachten als buit de gouden sporen hunner verslagen vijanden mee, vandaar de naam.

Het verdrinkingsongeval van Jan van Renesse, waarvan, zoals ik reeds zei, de legende zich meester maakte door er een spookachtige tint aan te geven, moet men zich ongeveer als volgt voorstellen. In 1304 was de Lek wellicht driemaal breder dan de tegenwoordige stroom. De pont was klein en niet bevestigd aan een gierkabel, zoals wij dat nu kennen. In die tijd werd de pont geroeid en geboomd. Wij kunnen dus gemakkelijk het ongeval terugbrengen tot een kwestie van evenwicht. Jan van Renesse en zijn metgezellen, die uit de richting Utrecht vluchtten, werden door de Hollanders achtervolgd. Deze zagen bij het naderen van het veer de pont reeds van wal steken en sprongen met paarden en al in het platte vaartuig, dat toen kantelde en omsloeg.

Arent van Benschop, die in bovenstaande aanhaling genoemd wordt, schijnt toch niet in dezelfde pont te zijn geweest van Jan van Renesse, toen het ongeluk hier plaats vond, want:

Hij was een der saamgezworene edelen, die Graaf Floris V in 1296 gevangen namen en om het leven brachten. Op het slot Kroonenburg gevlucht, toen hetzelfde door Guy van Henegouwe² werd ingenomen, werd hij naar Kleefsland vervoerd, en kwam weder op vrije voeten. In den jare 1303 met anderen uit Utrecht vluchtende, en vervolgd door Jan van Beusichem, Heer van Kuilenburg, verdronk hij in de rivier de Lek nabij Wijk-bij-Duurstede.

[2] Hier wordt kennelijk bedoeld op Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht van 1301 tot 1317. Het slot Kroonenburg werd echter ingenomen door de graaf van Kleef (red.).

Als vermeld wordt dat de één in Culemborg en de ander nabij Wijk bij Duurstede verdronk, dan denken we meer aan de tegenwoordige toestand, waarin tussen de twee veren een afstand ligt van ruim 10 kilometer. Tenzij het woord 'nabij' toen een ruimere betekenis had dan wij er in de regel aan geven. Zo kan nabij Wijk bij Duurstede betekenen: dicht bij het Beusichemse veer. In 1304 bestond het Culemborgse veer.

borgse veer tegenover de Schalkwijkse Heul en het 'Oude Veer' lag dus ongeveer bij het zogenaamde 'Pikse Bogerdje'. De onderstelling is dus niet gewaagd dat de vluchtelingen enigszins verspreid zijn geweest en geprobeerd hebben te paard de Lek over te steken. Er zat voor hen niets anders op, want de achtervolgers zaten hen op de hielen. Hoe het ook zij, het lijkt me logisch dat de vluchtelingen die de zwaarden achter zich hoorden kletteren, in de Lekstroom zijn gesprongen en verdronken. In die tijd konden zulke feiten gemakkelijk uitdijen tot volksverhalen.

Over Jan van de Lede vond ik geen bijzonderheden vermeld.

JOH. VAN REDICHEM

22 september 1934

De heilige Barbara van Culemborg

Wie haben wir das Märchenland geliebt, als wir noch Kinder waren.

HEINE

Het was omstreeks 1880. Culemborg lag nog rustig achter wallen en grachten. De Nieuwpoort was nog niet met huizen volgebouwd en leek op een boerendorp. In de achterbuurten en op de wallen stonden zeer spaarzaam gaslantaarns op houten palen. In de avond was het stil en donker. De mensen voelden zich het veiligst thuis of hokten ergens bij elkaar om mekaar spook- en griezelverhalen te vertellen. Geloof aan heksen, weerwolven, met de helm geborenen en duivelbanners tierde nog welig onder mensen van allerlei slag.

Er leefde in die tijd aan de Westerwal, in een klein huisje, een oude vrouw. Bijna nooit brandde er licht in haar eenkamerwoning. Behalve tegen bedtijd, als de walmende tuitlamp (ook wel snotneus genoemd) werd aangestoken. Dan was het of de flikkerende patentolievlam alle schaduwen in beweging bracht. De oude vrouw, die met haar zoon samenwoonde, droeg – zoals dat toen gebruikelijk was – een bijnaam. Men noemde haar Neel de Keutel en ik heb nooit haar eigenlijke familienaam gehoord. Haar zoon zal toen ongeveer 50 jaar oud zijn geweest. Zijzelf was in de zeventig, liep enigszins mank en steunde op een stok. Deze vrouw was nooit getrouwd geweest. Haar zoon bezat, evenals zij, zwart haar en zwarte ogen. Aan zijn grote kromme neus kon iedereen zien wie bij zijn ontstaan medewerking had verleend. Men noemde haar zoon dan ook Jan de Jood. Deze oude vrouw stond onder verdenking te kunnen toveren. Als het 's avonds donker was, voelden velen in haar nabijheid een zekere angst.

Als ze in de schemer naast haar huisdeur gehurkt zat (in die tijd bestond zelfs het tonnenstelsel nog niet) en men kwam voorbij, dan riep men 'dag Neeltje' en met gezwinde pas ging men verder...¹ Zondags ging zij naar de kerk, in de ene hand een stok, in de andere hand een snuifdoos en een rozenkrans. Zij was erg bijgelovig en kon als met wetenszekerheid de gekste wonderverhalen vertellen. Zij kwam altijd door de straat waar mijn ouders woonden. Als er ergens een stoel of bank onbezet voor een woning stond, dan moest Neeltje even uitrusten. Zij pre-

[1]

In die dagen ging iedere morgen een stadsarbeider, voorzien van een overdekte kruiwagen en met een schop gewapend, over de wallen en door de achterbuurten om de 'hoopjes' die dan op de stoepen of langs de huizen waren gedeponeerd, op te scheppen. Tegenwoordig zijn het alleen nog maar de honden die de onze stoepen verontreinigen.

De Westerveld omstreeks
1930

senteerde dan steevast aan alle omstanders haar snuifdoos en zei dan: ‘Mutte jelunie es van me snóffen?’ Bij zo’n gelegenheid kwam eens het gesprek op beelden, waarbij zij ongeveer het volgende vertelde:

[2]
In het jaar 1566 werd in Culemborg wel voor het eerst het protestantisme verkondigd, maar dat gebeurde in de voormalige Gasthuiskapel, waar thans de lutherse kerk staat. Ook vond in dat jaar een beeldenstorm plaats, waardoor de inventaris van de Sint Barbarakerk werd vernield. Deze kerk bleef echter nog tot 1578 voor de katholieke eredienst bestemd (red.).

In de protestantse kerk staat een beeld van de heilige Barbara. Sinds de protestanten die voormalige roomse kerk in bezit houden, hebben ze telkens dat beeld weggenomen, maar de volgende morgen stond het weer op de oude plaats. Eens werd een protestant over dat telkens terugkeren van het beeld zo kwaad dat hij een bijl nam om het te versplinteren. Maar al bij de eerste houw vloede er bloed uit het beeld en toen hebben de protestanten er maar een gordijn voor gehangen.

Bijna altijd hebben dit soort wonderverhalen een historische achtergrond, waarbij de mensen geneigd zijn om van geslacht op geslacht er bijgelovige franje omheen te spinnen. Ik zal nu eerst de historische juistheid van het bestaan van dat beeld aantonen. Toen de Barbarakerk in 1566 in handen van de protestanten overging, bevonden zich daarin tal van beeldhouwwerken waarin de opvattingen van de roomse godsdienst gesymboliseerd waren.² De vanden die de beeldenstorm in scène hadden gezet, sloegen alles kort en klein, behalve de banken die ook rijkelijk gebeeldhouwd waren. Ongeveer 100 jaar later brak een geweldige brand uit in de kerk, die de vernieling verder voortzette. Die brand was zo hevig dat slechts een koperen lichtkroon en een bank konden worden gered. Welnu, in die bank was

een beeld gehouwen dat de heilige Barbara voorstelde. Het was dus een groot toeval dat de beeltenis van de patrones van Culemborg aan de verwoesting ontkwam.³ Ik geef nu even het woord aan de historieschrijver en predikant Voet van Oudheusden, die hier in Culemborg zijn jeugd heeft doorgebracht.

[3]

De heilige Barbara was een martelares die leefde rond 300. Volgens de legende was zij het slachtoffer van haar vader, die haar in een toren liet opsluiten. Hij leverde haar ook over aan de rechters en werd op de gerechtsplaats door de blixem getroffen. Daarom werd Barbara aange-roepen tegen onweer en brand. Dit laatste maakte het de legende-vorming in Culemborg al heel gemakkelijk, omdat het onweer de brand in de kerk veroorzaakte, terwijl haar beeld niet verbrandde.

‘In den Jaere 1654. behaegde het Godt deeze stad met een vreezelyken Brand te kastyden. ’t Was den 21 May op een Zondag omtrent vier ueren na de middag, na dat de Godsdienst geeindigt was, en de menschen uit de Kerk waren vertrokken, dat de Blixem in den Appel of de Naeld van de Barbare Kerk Toorn sloeg: Zynde deeze Toorn doe drie omgangen hoog, gedekt en verciert met een zeer hooge en steile Spits, en met een Klokke-spel of voorslag voorzien: Aller eerst quam er een weinig rook uit en vervolgens de vlam, die in korten tyd de hooge Spits verteerde. Alle de Speel, Slag ende overige Klokken versmolten (ten half zeven sloeg een der Klokken de laetste mael), de Kerk stak mede aen vermids de vlam door een opening aen den Toorn in het verwelf der Kerke sloeg en liep zoo schielyk voort dat men niets konde bergen, zynde alleen, zoo my over 50 Jaeren verhaelt is, een Kerk-kroon afgenomen, van oud genaemt de Sinter Claes Kroon, dewelke weder is opgehangen en geplaeft in het middelpand naer de Toorn, daer nu het Orgel staet, en, zoo ’t my toescheint, is ook geborgen een Gestoelte van St. Barber, (staende als nu tegen de Zuider muer by het kruis pand) op welkers einde een Beeldje van voornoemde Heilige als nog gezien kan worden, waer voor de Roomsgezinden zeer veele agting toonen.’⁴

[4]

A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg* (Utrecht 1753), pag. 297-298.

Onze historische schrijver heeft dus mensen gekend die de brand in de kerk beleefd hebben. Want hij zegt zelf dat het hem na 50 jaar verteld werd. Hij vertelt ook dat hij dat beeld gezien heeft en duidt zelfs nauwkeurig de plaats aan waar het stond. En als een predikant uit die dagen neerschrijft dat de roomsen zeer veel verering voor dat beeld van de heilige Barbara toonden, dan heeft men meteen het begin van de verwikkeling van het geval te pakken.

Het beeld is later verdonkeremaand en bestaat nu niet meer. Neeltje zelf had dat beeld nooit gezien en moet het verhaal dus gehoord hebben, wellicht reeds in haar jeugd. Legendes en sprookjes leiden een taai leven en woekeren vaak eeuwen lang voort. Hoewel de jeugd van heden meer is ingesteld op de realiteit, hebben sprookjes altijd indruk gemaakt op oud en jong. Als de tegenwoordige tijd in het verleden zal liggen, zullen er dan opnieuw sprookjes ontstaan uit datgene wat nu gebeurt?

JOH. VAN REDICHEM
6 oktober 1934

In het jaar 1880 had onze stad zich in feestdos gestoken om een nieuwe burgemeester in te huldigen. Het was Jhr. Mr. Leonhard Schorer, die toen aan de Varkensmarkt woonde. Het grote huis waarin later zovele jaren de familie Dresselhuys heeft gewoond. Het muziekcorps stond voor het huis opgesteld en blies er lustig op los. De burgemeester met zijn echtgenote verschenen op het balkon, terwijl twee dienstboden in Zeeuwse klederdracht beneden aan de geopende straatdeur stonden om de gasten binnen te laten. Ik herinner me die namiddag nog heel goed. De Varkensmarkt stond vol met mensen. Op de pomp zaten enige jongens, welke ik er altijd van verdacht heb de hand te hebben gehad in een gein die heel wat opschudding veroorzaakte en die ik u hier ga vertellen. De op de pomp zittende jongens riepen opeens: 'De keu van Jans Tuut is op hol'. Bijna iedereen begreep wat er gaande was.

De Dierentuin was een kroeg die niet te goeder naam en faam bekend stond. Verscholen achter een oude stadsmuur, was in een pittoreske muurtoren het eigenlijke drankhuis gevestigd. Bovendien was de Dierentuin door middel van een houten brug verbonden met de Singel. Midden op die brug was een hek dat afgesloten kon worden. Er kwamen 's avonds, als het donker was, deftige heren en knappe vrouwen, die altijd over de brug naar binnen gingen. Er brandden geen lantaarns en aan de kinderen werd verteld dat het spoken waren, dan bleef de jeugd vanzelf wel uit de buurt.

De waard van de Dierentuin had een vrouw die de baas was, en iedereen noemde haar tante Jet. Als er bezoek was, moest de waard aan een lier draaien, dan kwam er muziek uit. Tante Jet droeg een zwarte muts, die met een strik onder haar kin werd vastgehouden. De muts was gehuifd en er zaten kleine kunstbloemetjes op. Achteraan die muts hing een haarnet, waarin zij heur haar, dat in de ruitijd uitviel, verzamelde, zodat het gevulde net de indruk gaf dat zij weelderig in d'r haar zat. Als ze kwaad was, schold zij haar man uit voor een klophengst.

Er bestond in die tijd een zijstraat van de Ridderstraat naar de gracht. Het was een smalle straat, vol gebouwd met gribussen. Die straat heette de Munt. Op een zekere dag verkocht de eigenaar de woningen en de straat aan de zusters, die er het

meisjespensionaat Mariakroon lieten bouwen. Er was in die dagen een ontzettende woningnood, en om nu aan al het gejammer van de opgejaagde Muntbewoners een eind te maken, werd de tuin van de Dierentuin volgebouwd met eenkamerwoningen. Deze tuin lag tegen de oude stadsmuur. Tevens werd de kroeg de Dierentuin gesloten en omgebouwd tot een boven- en een benedenhuis! Er bestond toen geen woningwet en dus ook geen bouwverordening. Om maar voorrang te hebben werden de huren van deze vochtige krotten door de dakloos komende gezinnen fors opgedreven. En zo bleef de naam Dierentuin voortleven tot het jaar 1930. Deze afzichtelijke achterbuurt heeft het 50 jaar uitgehouden te bestaan. De krotten die uit oude stenen en afbraak waren opgebouwd, hadden ten koste van veel vernield mensengeluk hun gewicht in goud ruimschoots opgebracht. En als uit een sprookje kwam een burgemeester het gouden bestaansfeest met moker en breekijzer storen. Het devies van burgemeester Keestra dat 'vles en bloed heiliger zijn dan goud', wist hij zegevierend te verwerken in zijn praktische woningpolitiek. Zo is Culemborg van zijn Dierentuin afgekomen. Het was als een botsing tussen oud en nieuw; tussen ideeën van toen en de idealen van nu; tussen dodende zelfzucht en levenbrengend sociaal gevoel; tussen heerschappij van grof materialisme en zegepraal van zedelijk bewustzijn. De opkomende generatie zal later geen flauw vermoeden hebben wat dat alles heeft betekend.

In vertellingen als deze, mag van de hak op de tak gesprongen worden. Ik ga nu weer naar 1880 terug. In die tijd stond aan de Prijssestraat een aantal oude huizen. Deze waren waarschijnlijk in tijden van grote armoede en woningnood in het midden dichtgemetseld om zodoende twee gezinnen te kunnen huisvesten. De bewoners van de achterhuizen hadden hun uitgang aan de Molenwal, tegenover de Dierentuin. In een van die achterhuizen woonde Jans Tuut. Voor het raam stond een varkenshok en daarnaast een toestel, dat toen nog onder de Napoleontische invloed 'secret' heette. Bij de burens van Jans was het precies zo. De bewoners hadden dus altijd het zicht op hun have, hoewel alles er even haveloos uitzag. Ook Jans hield ieder jaar een varken. Ten einde haar kostganger in het leven te houden, ging zij op het land allerlei groen zoeken en bedelde in de stad overal om aardappelen. Tegen de winter werd de keu geslacht. Er kwamen dan twee boerenmannen, die zich met blauwe kielen en witte sloven verkleed hadden als slachters. Om hun lijf droegen zij leren kokertjes, waarin messen en priemen gestoken waren.

Wanneer er een varken werd geslacht, dan had dat op de straatjeugd altijd een grote aantrekkingskracht. Jans had al een grote ijzeren pot met kokend water gereed gezet. Intussen hadden de slachters een touw aan de achterpoten van de keu gebonden en probeerde hem dan uit het hok te jagen. Dat viel vaak niet mee, want het dier stond meestal tot aan zijn buik in de drek. Was dit eenmaal – ondanks alles – gelukt, dan werd de keu tegen de grond geduwd en de hals afgesneden. De kreten van het in doodstrijd verkerende dier benamen dan even de adem van de om dat toneel verzamelde jeugd. Tegelijkertijd stak Jans een koeke-

Jeugdherinneringen van een Culemborger

Het was in het jaar 1882, toen het nog volop regel was dat de stoelenmakers en de klompenmakers 'maandag' hielden. De machine had in die bedrijven nog niet haar intrede gedaan. De Kuilenburgse stoelen en puntklompen waren wijd en zijd bekend. De arbeiders verdienden niet veel, woonden in kleine huizen en droegen veelal lompen. Hun enige troost was de jenever. Het borreldrinken begon zaterdag in de late avond, als het verdiende loon ontvangen was. De pret duurde in de regel tot maandagavond, soms ook wel tot dinsdagavond. De werktijden waren toen nog niet geregeld en zo was het mogelijk dat in de laatste vier dagen van de week van 's morgens tot diep in de nacht gewerkt en gejakkerd werd om het verzuim in te halen.

Ik herinner me nog verschillende typen, die je 's maandags altijd langs de straat van de ene kroeg naar de andere kon zien zwalken. Al deze mensen konden lezen nog schrijven; het waren volslagen analfabeten. Zelfs onder hun bazen waren er die met het 'boerenkrijt' werkten. Dit waren tekens die wel wat op Romeinse cijfers leken.

In de Buitenmolenstraat, vlak bij de windmolen, stond een huisje met twee vertrekjes naast elkaar. Een ervan was ingericht als kleermakerswerkplaats. Hier woonde de Mop. Hij zat op een tafel voor het raam, dat met kranten gerepareerd was, te naaien. Op de punt van zijn neus stond een bril, zodat hij gemakkelijk over de brillleglazen heen kon kijken als er iemand voorbij zijn raam kwam.

Er was geen vrouw in huis en alles zag er dan ook vuil en vies uit. De Mop droeg een zijepet met een rechtstaande klep en zijn haren stonden van achteren omhoog. Net zoals de veren aan de achterkant van een kip staan. Hij had een hond die hij Vik noemde. Als de Mop de deur uitging, moest Vik op het huis passen. De Mop bezat geen huissleutel en Vik lag dan op de drempel. Als iemand te dicht bij de deur kwam, trok Vik zijn lip op en liet grommend zijn tanden zien.

Wanneer de Mop dronken was, zette hij de hele buurt op stelten, met vaak als resultaat dat hij opgesloten werd op het politiebureau. Soms werd hij de volgende dag pas losgelaten, en al die tijd lag zijn trouwe hond zonder enig voedsel voor de

deur te waken en te wachten op zijn baas. Als de Mop dan eindelijk weer in aantocht was, stond Vik op en ging zijn staart heen en weer.

Dan herinner ik me nog de Hommel. Hij was een zwervende stoelenmatter, die van tijd tot tijd met een bos biezen op zijn rug uit de stad verdween. Hij kon fantastisch liegen. Als hij van een zwerftocht terugkwam, verzamelde hij zijn kornuiten en lokte die mee naar de kroeg, waar hij dan rondjes gaf. Hij vertelde aan iedereen dat hij met de helm op was geboren. Als hij enige borrels op had, kon hij smakelijk de vroedvrouw vervloeken die zijn helm had verdonkeremaand en voor veel geld verkocht aan een rijke officier, die dan in de oorlog onkwetsbaar was. Het enige voorrecht dat hij van die geboorte had overgehouden, was dat hij 's nachts lijkstaatsies kon zien van mensen die nog moesten sterven. Wie het niet geloven wou, kon zich overtuigen door 's nachts tussen twaalf en één uur over zijn linkerschouder te komen kijken. Het spreekt vanzelf dat niemand dat durfde. Als er iemand in de buurt was gestorven en begraven, dan wist de Hommel precies te vertellen dat hij dit al enige nachten geleden had gezien. De mensen zaten dan met open monden van verbazing te luisteren naar al die geheimzinnigheden waarmee de Hommel bevoorrecht was.

Ook woonde er een klompenmaker, die de Pappelepeut werd genoemd. Deze man stond in aanzien, want hij beweerde Napoleon III te hebben gezien. Als hij enige borrels gedronken had, kon hij vreselijke vloeken laten rollen met veel rrrr erin. Dan was er de Tuutpot, een gebochelde, die altijd een grote pruim tabak achter zijn kiezen had, waardoor één van zijn wangen zakvormig was uitgezet. Zijn vest was altijd nat, omdat hij zeverde.

De grootste grappenmaker was ongetwijfeld Klaasvaar. Hij had een vrolijk uiterlijk en beroemde zich erop dat hij soldaat was geweest en in de petoet had gezeten. Tijdens een aanvalsoefening moet hij tegen de kapitein, op diens bevel halt te houden, geroepen hebben 'dat er god-hier-en-gunder gin ho meer aan was' en met de punt van de bajonet tegen de muur zijn gelopen.

In de Molenstraat woonde ook de Kriek. Deze man was zouaaf geweest.¹ Het was een lange magere man met haar dat wij nu 'polka' noemen. Zijn hoofd was altijd afgedekt met een vette pet, waaraan bij wijze van een vizier een klep hing die zijn schalkse ogen een beetje beschaduwde. Als zijn haren te lang werden, moest zijn vrouw die korter knippen. Er werd in de buurt een schaar geleend en in de regel kwam er dan een voor de dag die nooit werd geslepen. De jongens in de buurt plaagden hem dan ook en riepen hem na dat hij 'wijvenhaar' had. Zijn vrouw was kleurenblind, zodat zijn broek, zijn vest en zijn boezeroen versteld waren met lappen van allerlei kleur.

De Kriek was op zijn manier ook nog vroom. Hij ging er namelijk prat op dat hij op zondag nooit vloekte. Als hij een paar borrels op had, beweerde hij dat hij voor een bisschop nog niet bang was. Dit baseerde hij op het feit dat hij ooit in Rome de paus eens gezien had. Merkwaardig was echter wel dat hij weggroop als

[1]
Zouaven: een in opdracht van paus Pius IX uit Westeuropese vrijwilligers opgericht regiment, dat Rome tussen 1867 en 1870 tegen Italiaanse troepen verdedigde (red.).

De Buitenmolenstraat met de korenmolen De Hoop

de pastoor rond Pasen in de buurt verscheen om de gelovigen te herinneren aan hun jaarlijkse kerkelijke plichten. Dan moest zijn vrouw als verdedigster optreden en kreeg meneer pastoor te horen dat de Kriek geen 'fesoenlijk' pak had om zijn Pasen te houden. De pastoor, met zoveel leed begaan, gaf hem dan een eenvoudig kostuum, ten einde ziel en lichaam te redden. Nadat de Kriek nog een keer opgepord was, trok hij op het nippertje met Pasen naar de vroegmis. De volgende dag bracht zijn vrouw die kleren naar de lommerd en een paar uur later stond de Kriek te zingen dat het leven toch zo 'sjeun' was.

Aan het einde van de Buitenmolenstraat stonden vijf kleine huisjes. In een van die krotten woonde Klaasvaar en naast hem woonde de Lotvink. De Lotvink had een vrouw die zowat de hele buurt regeerde. De huisjes hadden een gemeenschappelijk privaat. Een 'tonnenstelsel' was toen in de achterbuurten nog niet ingeburgerd.

Op een zondagmorgen kwamen Klaasvaar en de Pappellepeut de straat in zwieren en zagen dat de vrouw van de Lotvink het privaat binnenging. Klaasvaar was een geboren plaaggeest en besliste meteen dat de Pappellepeut, die naast hem woonde, gauw een hamer en een spijker moest halen. Snel trok Klaasvaar zijn klompen uit, tippelde op zijn kousen naar de deur en sloeg met een paar flinke tikken de spijker boven de klink. De vrouw van de Lotvink begon vreselijk te jammeren en te schelden. De burens kwamen eraan te pas, maar niemand kon de deur open krijgen. Ook de Lotvink was op het rumoer uit zijn woning gekomen en wist van de prins geen kwaad. Op zijn vraag wat er te doen was, antwoordde Klaasvaar, terwijl hij met zijn vlakke hand de tabakssap van zijn kin veegde: 'Je wijf zit in 't sekreet'. Nadat de klink kapot was geslagen, kon zij worden bevrijd; op het moment dat de deur van het privaat openging, steeg er een luid hoera op. Toen de Lotvink aan de Pappellepeut vroeg wie die poets had gebakken, antwoordde deze: 'Ik zal doodvalle â 'k 't wit'.

Klaasvaar was hem al gesmeerd. Hoewel het een mooie lentedag was, kwamen de Lotvink en zijn vrouw die dag niet meer op straat.

Eens op een dinsdag, het was koemarkt, was Klaasvaar aan de rol. Hij had zijn pet achter op zijn hoofd geplakt en de klep zat bij een van zijn oren. Dit was een teken dat hij wat in zijn schild voerde. Aan de Varkensmarkt, hoek Molenstraat, was een klompenmakerij en daarnaast een kroeg. De waardin heette Grietje de Groot en droeg een blauw schort. Met ongekamde haren stond ze achter de tapkast. Mijn vader, die gelukkig geen scheldnaam droeg, zat daar met de Hommel te klassineren. Mijn moeder zond mij naar die kroeg om vader eraan te herinneren dat het eten klaar stond. Op datzelfde ogenblik laveerde Klaasvaar naar binnen, sloeg met zijn hand op de bult van de Tuutpot, die in de hoek zat te mummelen, en zei: 'Je krijg een kejakkie van me as ik je met een touw om je nek tussen de koeien aan de lijn mag zette'. Met een wantrouwende blik keek de Tuutpot Klaasvaar aan. 'Ik heb liever twee slokkies dan één kejakkie', antwoordde de Tuutpot en lichtte werktuiglijk zijn pet op en krabde zijn kop. De bruine zever sijpelde door de stoppels van zijn ongeschoren kin. 'Afgesproken', zei Klaasvaar en veegde met de rug van zijn hand zijn natte neus af. 'Je mag d'r voor mij ook een vatte', riep de Hommel in de richting van de Tuutpot. Onderwijl dat de Tuutpot met jenever gevoerd werd, had Klaasvaar een eind touw gehaald. Het duurde slechts een ogenblik tot de Tuutpot door Klaasvaar uit de kroeg werd geleid en tussen de koeien aan de lijn werd vastgebonden. De naast hem staande koe draaide haar kop om en keek de Tuutpot aan. 'Ha broer', riep de Tuutpot en stak zijn hand uit om de koe te strelen. Het dier trok echter meteen haar kop terug alsof zij zich verheven voelde boven zo'n dronkelap.

Er was intussen een volksoploop ontstaan en al spoedig kwam de gemeenteveldwachter, die zich met het geval bemoeide. 'Wat moet dat hier?' vroeg hij. Tegelijkertijd had de Hommel zich met zijn ellebogen een weg door de menigte gebaad en vroeg aan Klaasvaar: 'Is dat een hokkeling?'. Triomfantelijk herhaalde Klaasvaar de woorden: 'Is dat een hokkeling? Ik hoor wel dâ jij gin mieter van koeien wit, kek m'r 's n'r z'n kop en n'r z'n uier, 't is godsemme 'n bul'. Nauwelijks had Klaasvaar deze woorden gesproken of de veldwachter knoopte het touw los waarmee de Tuutpot was vastgebonden. Tegelijkertijd pakte hij Klaasvaar in zijn kraag en nam ze samen mee naar het bureau. Een geweldige sliert mensen volgde dit ongewone schouwspel. 's Avonds toen het al schemer was, werden ze losgelaten. In de Molenstraat werden ze verwelkomd. 'We hebben allebei een bon', grijnsde de Tuutpot. 'Het is een koei van niks', grinnikte Klaasvaar.

JOHAN VAN REDICHEM

10 maart 1937

Jeugdherinnering van een Culemborger

De Oostganger

Alvorens ik nog enige dranktonelen ga beschrijven, wil ik ook met enkele zinnen iets zeggen over het bijgeloof, dat hier in Culemborg voor een halve eeuw tierde.

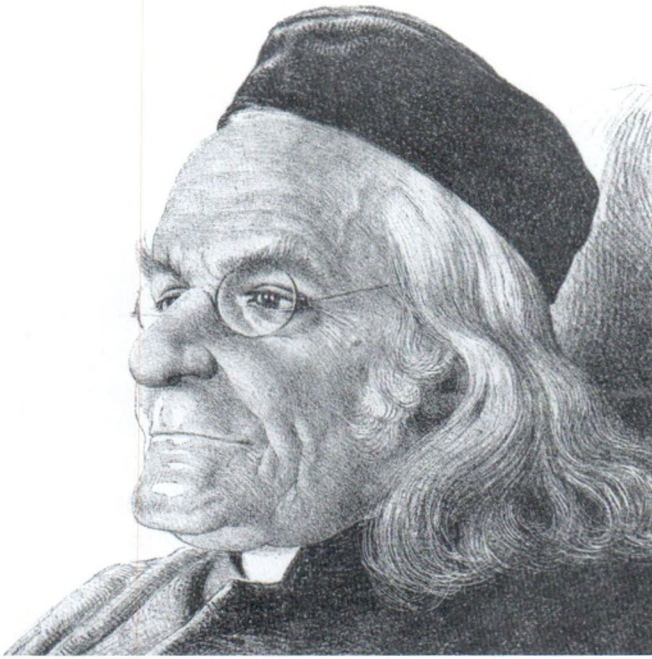
In de ...straat (ik noem geen naam, omdat in Culemborg nog nazaten bestaan) woonde een timmermansbaas, die ook doodkisten maakte. Toen de vrouw van de baas was gestorven, werd haar kist in de eigen winkel gemaakt. Daar werd toen veel over gesproken.

In die tijd werkte hier een geestelijke, die pater Van Meurs heette. Deze priester was dichter. Het Over-Betuws dialect gebruikte hij als compositietaal. Zijn lange zilverwitte golvende haren hingen tot op zijn schouders. Op zijn rechter wang zat een wrat. Hij keek de mensen aan met een doordringende blik alsof hij in hun ziel kon kijken. Als hij op straat liep, nam iedereen zijn pet voor hem af. Iedereen wist dat hij een dichter was en de mensen beschouwden dat als een gave Gods. In de ene hand droeg hij een zwarte wandelstok en met de andere lichtte hij zijn hoed op om terug te groeten. Het geval van die doodkist was ook hem ter ore gekomen. Enige weken daarna verscheen het volgende gedichtje, dat toen dikwijls voor analfabeten werd voorgelezen, en dan kregen velen tranen in de ogen.

Hie kwiem den winkel ien
En zei met diepe smart:
Da wark neem ik op mien,
Daartoe drief mien 'et hart

Hie zaogt en schaoft 'en plank...
Maor kriegt 'et gauw te kwaod
En leunend op de bank
Verbergt ie 't droefgelaot.

'Och baos, lao mien 'et doen:
Dat is gen wark veur ou'
Z'n knecht bewarkte toen
De doodkist veur de vrouw.

Pater Bernardus van
Meurs S.J. (1835-1915)

Pater van Meurs schreef veel gedichten waarvan de conceptie aan Culemborgse toestanden ontsproot, hoewel men dat nooit aan de tekst kon merken. Misschien vertel ik daar later nog eens iets van. Het bijgeloof weefde toen om die timmermanswinkel een vreselijke spookgeschiedenis. Ik hoop in een der volgende stukjes op dit bijgeloof terug te komen.

Ik ga nu even de Molenstraat in. Ik heb u reeds in de vorige artikelen kennis laten maken met Klaasvaar. Deze man zag alleen de grappige kant van het leven. Als hij zaterdag laat met zijn weekloon thuis kwam, dan was zijn vrouw altijd ontstemd. De baas had het geleende drinkgeld van het loon afgetrokken; bij de kroegbaas was

de lei schoongemaakt en de rest was voor het huishouden. Hoe harder zijn vrouw dan opspeelde, des te luider begon Klaasvaar te zingen. En toch stak hij hoog boven de anderen uit, omdat hij nooit zijn vrouw sloeg en nooit zijn huisraad vernielde.

Klaasvaar was over de schepping zeer tevreden. Zonder jenever zou alles een dooie boel geweest zijn. Klaasvaar had een broer en die heette Kas de Majoor. Deze had juist een tegengestelde natuur. Als hij, om een voorbeeld te noemen, ergens liep en er stond een stoel of een tafel, dan liep hij er niet langs heen, nee, hij wierp alles omver omdat hij recht-door-zee-wou. Zo deed hij thuis en zo deed hij in de fabriek. Je kon altijd zien waar de Majoor gelopen had. Als hij een borrel op had, gedroeg hij zich ook zo op straat. Als de kinderen aan het touwtje-springen waren, dan moest alles voor hem wijken. Dit bezorgde hem vaak stekelige opmerkingen van de moeders van de spelende kinderen.

Eens liep de Majoor tegen de lamp. In die dagen ventte een koopvrouw in de straat. Zij heette Driek de Proenis. Zij was groot van stuk en sterk gebouwd. Haar handen waren groter dan die van een man. In de verte kwam Kas de Majoor aan. De buurvrouwen waarschuwden Driek dat ze met haar kruiwagen, waarop een mand bokking stond, maar beter uit de loop van de Majoor kon gaan staan. Volgens de buurvrouwen had hij een 'slokkie' op. Dat konden ze zien aan de pet die dan wat dieper stond dan normaal. 't Zel zo'n vaort nie lope', antwoordde Driek, en riep meteen: 'Varse bukkum!'.

Toen de Majoor tot op een paar passen de kruiwagen was genaderd, riep hij:

‘Opzij mit die rommel of ik flikker de hele boel onderstebove’. Op het ogenblik dat de Majoor zijn handen naar de kruiwagen uitstak, greep Driek hem beet. Er ontstond een worsteling en de Majoor, die niet tegen haar opgewassen bleek, kwam onder te liggen. Tot groot vermaak van de toegestroomde menigte droop de Majoor af en Driek kreeg bijvalsbetuigingen omdat ze die ‘salamander’ het recht-door-zee-gaan op straat opeens had afgeleerd.

In die tijd lieten de arbeiders zich één keer per week scheren. Dat gebeurde in de regel op zondagmorgen. De arbeidstijden duurden ook zaterdags tot ’s avonds acht uur en dan moest vaak nog een uur of langer gewacht worden op het loon. Er waren enige stoelenmakers en klompenmakers die zich barbier noemden en er zondags op die manier nog wat bijverdienden. Het scheerloon bedroeg toen 3 cent. Het woonvertrek, waarin ook de bedstee was en waarin op een fornuis of kachel het eten werd gekookt, was dan tevens werkplaats van de scheerder. Over het gereedschap vertel ik maar niets. Je zag toen wel veel gekerfde kinnen.

Op een keer was Klaasvaar op de ingenieuze gedachte gekomen om zijn baard te laten staan. Dat bespaarde drie cent en als hij er twee bij paste, had hij een borrel. Dit idee vond spoedig navolging en men zag toen heel veel baardmannen. Als je bedenkt dat de meesten zo arm waren dat zij geen zakdoek en geen kam bezaten, kan je nagaan hoe monsterachtig sommigen eruit zagen. Stof, tabakssap en etenresten werden met de vlakke hand weggestreken.

Er waren toen onder de stoelenmakers enige ‘Oostgangers’ en daar was er een bij die de voornaamste was. Hij was uit Indië weggejaagd en had geen pensioen. Als hij dronken was, sprak hij Maleis. Wanneer hij ’s maandags in de fabriek kwam, dan zei hij tegen zijn baas dat hij ‘sakit’ was. Dat betekende dat-ie nog beroerd was vanwege het drinken op zondag. Dan leende de baas hem vijf centen en ging hij een borrel vatten om op te knappen. Soms voelde hij zich erg onbehagelijk en als de baas geen geld wou lenen, dan zei de oostganger dat hij ‘sakit pajah’ was, hetgeen betekende dat heel erg beroerd was. Ook hij was een volgeling van Klaasvaar en had uit financiële overwegingen zijn baard laten staan. Hij had een bruine harige kring om zijn gezicht, die breeduit stond vanwege de stugheid.

Op een maandagmorgen, toen hij weer stond te zeuren om geld voor een borrel, haalde zijn baas een grap uit. Hij zei tegen de Oostganger: ‘Je mag twee borrels voor niks gaan vatten, als je de helft van je baard af laat scheren’. De Oostganger, die in staat was om een moord voor een borrel te doen, bedacht zich geen moment. De barbier werd geroepen, zijn baard werd aan een kant weggeknipt, daarna ingezeept, waarna een wang en de helft van zijn kin werd geschoren. Tijdens deze werkzaamheden had de baas aan Klaasvaar een dubbeltje gegeven om bij Maai Stuur twee borrels te gaan betalen die de Oostganger zou komen halen.

Maai Stuur woonde toen in de Tollenstraat en hield een kroegje in het huis waarin thans de pedicuur Herman Meijer woont. Klaasvaar, die de bewerking aan

het gezicht van de Oostganger gezien had, liep krom van het lachen. Op luidruchtige wijze riep hij tot de mensen dat er dadelijk een man zou komen met een smoel zoals ze nog nooit hadden gezien. Even later verscheen de Oostganger met een half geschoren gezicht in de straat. Hij liep als gewoonlijk rechtop, keek strak voor zich uit en stevende regelrecht naar zijn doel: 'twee slokkies'. Het gejoel en gegiechel steeg naarmate de sliert mensen achter hem aanzwol. Er waren er bij die niet meer vooruit konden van het lachen en zich op de dijen sloegen van de pret. De Oostganger keek geen enkele keer om en stooft het kroegje binnen, waar de borrel op de toonbank al ingeschonken stond. Maai schoot op het zien van de Oostganger in de lach en kon niet meer tot bedaren komen. Toen hij de borrel achterover getjoept had, wou hij er nog een hebben, want, zo zei hij, de baas had er twee laten betalen. 'Dat kan wel zijn', antwoordde Maai, 'maar Klaasvaar heeft er zelf een genomen'. 'Wel sakkerju', zei de Oostganger, rukte de deur open, baande zich een weg door de lachende en hoera roepende menigte en ving zijn terugweg naar de fabriek aan. Op het rumoer was de gemeenteveldwachter uit het politiebureau gekomen en bemoeide zich met het geval. De Oostganger was niet bepaald dronken en dus werd hij niet opgebracht. Bij de Binnenpoort was het een complete opstopping. De toenmalige burgemeester Jhr. L. Schorer, die aan de Varkensmarkt woonde, was juist op weg naar het stadhuis toen hij de Oostganger tegenkwam. Deze man keek altijd ernstig, maar toen hij het gezicht van de baviaan zag, begon ook hij te lachen en schudde zijn hoofd over zoveel dwaasheid.

Toen de Oostganger de fabriek had bereikt, vroeg hij aan de baas, die al met zijn hele gezin stond te wachten, waar Klaasvaar was. De Oostganger balde zijn vuisten en riep: 'Memekoel', hetgeen moest betekenen dat Klaasvaar gebeukt zou worden. De baas had deze scène voorzien en Klaasvaar weggestuurd om een halve kan jenever te halen. Toen de Oostganger dit hoorde, verdween opeens zijn boosheid en kon hij weer lachen. Even later kwam Klaasvaar binnen; met een hand hield hij de fles omhoog en de andere stak hij de Oostganger toe. Die dag werd er niet meer gewerkt en nog dagen lang werd er door de mensen om gelachen.

JOHAN VAN REDICHEM

8 april 1937

In de Buitenmolenstraat leefde omstreeks 1880 een stoelenfabrikant, die in die dagen voor zeer welgesteld werd aangezien. Hij woonde in twee huizen, die naast elkaar stonden. In de scheidingsmuur was een gat gemaakt, zodat hij van het ene huis in het andere kon komen zonder over straat te gaan. Voor dat gat in de muur hing een gordijn. De voordeur van een van de twee huizen was altijd op slot.

Iedere dag bracht de slager vlees. Bij de andere buurtbewoners kwam de slager nooit. Deze fabrikant had ook een paard; het was een ruïn en heette Jan. Jan moest vrachten hout trekken en ook wagens met stoelen geladen naar Uiter (Utrecht) brengen. Op zondag liep Jan voor een tentwagentje, dan ging het gezin van zijn baas toeren. Als Jan moe was en niet hard genoeg liep, werd hij met de zweep geslagen en tegelijkertijd rukte men aan de leidsels en dan ging zijn kop omhoog, omdat zijn bek pijn deed.

Naast de dubbele woning stond de fabriek. Het was een oud gebouwencomplex van twee verdiepingen. De oudere buurtbewoners noemden dat gebouw de Stroopfabriek. Indertijd had hier een aardappelsiroopfabriek gestaan, die later tot stoelenfabriek was verbouwd. Het verhaal ging dat de toenmalige eigenaar – die met name werd genoemd – bij het verbouwen in een muur geld had gevonden. Met volle emmers had de eigenaar dit geld naar de Kattenstraat gebracht. Het bijgeloof had meteen uitgemaakt dat het in die fabriek spookte. De overledene die het geld in vroeger tijden in de muur had gemetseld, had geen rust meer toen deze schat in verkeerde handen was gekomen.

Het gebeurde in die dagen nog al eens dat er 's nachts moest worden gewerkt. Als de klok dan twaalf uur sloeg, keken de mensen angstig om zich heen, vooral als door luchtbewegingen de open olievlammen van de lampen begonnen te flikkeren en de schaduwen in beweging brachten. Vooral tegen Pasen en Pinksteren, als er veel Kuilenburgse stoelen werden afgeleverd, moest er 's nachts gewerkt worden. Er bestond toen nog geen sociale wetgeving die de arbeiders tegen overmatige arbeid beschermde, en evenmin werd er toeslag gegeven voor nachtarbeid. Voor de arbeiders die in de regel 'maandag' hielden, was het echter een uitkomst dat zij ook nog 's nachts konden werken. Er werd in stukloon gewerkt en hoe harder men

kon schrooien en jakkeren, des te beter kon men in de volgende week aan de 'sjouw' gaan. In de gezinnen werden die extra verdiensten niet besteed.

Weeklonen van zes en zeven gulden waren destijds niet slecht. Velen moesten het met minder doen. De huishuren beliepen van zestig tot tachtig cent per week. De huizen die nu ingevolge de woningwet worden afgekeurd, zijn villa-tjes vergeleken bij de krotten uit die tijd.

Dicht bij de stoelenfabriek stond een groep woningen zonder open grond. In de achtergevels waren geen ramen, zodat licht en lucht niet konden toetreden. Daarin woonden grote gezinnen, soms wel met zes kinderen. Er werden veel kinderen geboren, maar er stierven er ook ontzettend veel en de 'blijvertjes' waren er vaak vreselijk aan toe. Velen leden aan rachitis (Engelse ziekte), aan favus (besmettelijk hoofdzeer) en aan tuberculose (tering). Nu nog ken ik volwassenen die duidelijk de sporen dragen van hun grootouders, die toen in vunzige woningen leefden en jenever dronken. Dat zijn oorzaken en gevolgen.

In een van die huisjes woonde het Schaap. Toen zijn ouders waren gestorven, was hij daar blijven wonen. Je kon hem reeds op grote afstand uit anderen herkennen, omdat hij geen vest droeg. Je zag zijn broek, een boezeroen waarover een paar galgen (bretels) waren geslingerd, van onderen een paar klompen en van boven een hoofd met lichtblond krullend haar. Dat was het Schaap en daaraan dankte hij zijn naam. Het Schaap was ongeveer 30 jaar oud, maar leek door ondervoeding en verwaarlozing wel 40.

Het was kermis en dat was in die dagen het enige feest. Er werd door velen in de kermisweek niet gewerkt. Dan werd er extra gedronken; de volgende week was er thuis geen eten. Het lieve leventje begon al als op de markt de kermis werd opgebouwd. De mensen zaten dan op de randen van de stoepen het geroezemoes van al die vreemde snoeshanen gade te slaan.

Het was op deze kermis dat het Schaap 'uit' was geweest met een vrouw van ongeveer zijn eigen leeftijd. Zij kwam uit Sarremond (Zoelmond) en ze keek loens. Ze was niet groot van stuk, had een grote mond en het leek of haar wangen een beetje ingescheurd waren. Als ze lachte, ging die mond wijd open. In Sarremond noemde men haar Kulleke.

Ze waren op Beste Kermisnacht aan het hossen geweest. Ze hadden gezongen dat ze nog nooit zo'n lol hadden gehad; ze hadden gedronken, hij jenever en zij brandewijn met suiker. De sterren aan de hemel begonnen reeds te verbleken en de dageraad was in aantocht. Het kermisgewoel begon te luwen en de mensen strompelden vermoeid naar huis. Wat moest het Schaap doen? Hij kon zijn 'meggie' niet helemaal thuis brengen en hij stelde haar voor om mee naar zijn huis te gaan. Zij verzettede zich tegen het denkbeeld bij een alleenwonende man te gaan logeren. Nee, zei ze, daar ben ik niet voor grootgebracht, maar hield tegelijk het Schaap stevig aan zijn arm vast.

De volgende morgen deed het Schaap de deur van zijn woning open en trad

met het Kulleke te voorschijn, deze laatste met bedeesd neergeslagen ogen. Hij bracht haar een eind de Weidsteeg op en toen zeiden ze tegen elkaar: ‘Nou ajuus-sies’. De buurtbewoners wisten al spoedig te vertellen wat er gebeurd was. Vooral zij die geen haar beter waren, spraken schande van dat ‘frommes’, die maar dood-gemoedereerd had gedaan of ze met het Schaap getrouwd was. Men was het er spoedig over eens dat zij een ‘doerak’ was.

Enige maanden later kwam zij op een zondagmorgen naar Culemborg getip-peld. Zij had haar vader en moeder meegebracht. Direct was de buurt in rep en roer, want toen de deur gesloten bleek, bleef het drietal daar toch maar rondren-telen. Enkele kwaadsprekende en nieuwsgierige burenen begrepen meteen wat er te koop was en hadden kwansuis medelijden met de deern die met kermis ‘uit’ was geweest. ‘Wachten jullie mûr effe,’ fleemde de mottige Jaan, een buurvrouw van het Schaap, ‘hij kom zo-met-een nûr huis, want ze magge zegge wâ ze wille, mûr zondags gûttie naar de kark’. Onderwijl werd de klit van nieuwsgierigen groter.

Het was die dag vroeg in de morgen dat Jan Roos tegen het Schaap had gezegd: ‘Lop je mee een eintjie op?’ Beiden waren ongewassen en ongeschoren en gingen ‘d’r eentje vatte’ om op te knappen. De ochtend was bijna om en de vrouw van Jan Roos besloot eens poolshoogte te gaan nemen waar Jan uithing. Jan Roos had bij zijn vrouw geen kinderen en de verhouding tussen die twee mensen was niet al te goed. Als Jan een borrel gedronken had, zei ze maar niets, want anders kreeg ze slaag. Het was die dag mooi weer en er hing een dorpse rust over de Varkensmarkt. Bij het café van Grietje de Groot waren de ramen omhoog geschoven. Jan Roos zat met het Schaap aan het tafeltje dat voor het venster stond. De vrouw van Jan ging voor de kroeg op de stoep staan en vroeg haar man of hij mee naar huis ging. Dat was niet naar de zin van het Schaap. Hij vroeg aan Jan of hij zijn eigen aan z’n wijf stoorde. Met een nijldige blik op Jan’s vrouw sjetste hij tegelijk een gulp tabakssap op de stoep. De vrouw van Jan werd kwaad en riep met luide stem tot het Schaap: ‘Ge mûr is effe kijke wâ ‘n zooi er bij jou veur de deur stût’. Het Schaap vloog op, maar Jan Roos drukte hem neer op de stoel. Het Schaap verweerde zich en zei tegen Jan ‘dattie zen eige nie deur zo’n kween op z’n kop liet zitte’.

De waardin werkte met een zoet lijntje het tweetal de deur uit en zwierend en strompelend kwamen zij al ruziemakend de Molenstraat in. De vrouw van Jan bleef voor alle veiligheid een paar passen achter. Opeens zag het Schaap een oploopte voor zijn deur en ontuchtterde van schrik toen hij zag dat zijn kermismokkel daar stond en omringd was door de burenen. Het Schaap zei niets. Hij liep naar het raam, schoof het omhoog, pakte achter een bloempot de sleutel en ontsloot de deur. Toen hij naar binnen ging, moest hij zich met beide handen tegen de deurstijlen in even-wicht houden. Het Sarremondse drietal volgde hem ongevraagd naar binnen.

Enige weken daarna ging het Schaap ‘aantekenen’ en kwam ’s avonds laat terug. Het was nog een hele tippel van het Sarremondse Hoge Eind naar Culem-borg. Toen hij de volgende morgen in de stoelenfabriek kwam, hing er een kroon

Het Hoogeinde te
Zoelmond

van gekleurd papier boven zijn werkplek. Het Schaap leende van de baas geld voor een kan jenever. Daarna moest er nog een kan gehaald worden. Van werken kwam die dag niet veel en men zong aan een stuk door: 'Zolang as de lêpel in de breipot stût', afgewisseld met: 'Lang zalt Schôppie lêve'.

Na het huwelijk, waarvan men in Culemborg niets gezien had, woonde in de eerste dagen het echtpaar knus tezamen. Het duurde zowat een week of drie, toen op een zondagmorgen de oude lui van de vrouw van het Schaap weer de buurt in kwamen. De oudjes zaten van onder tot boven onder het stof. Tussen hen in liep een broekemantje van een jaar of vier, vijf. Het jong was loens en keek schuchter om zich heen. Hij had beschreide ogen, aangezien zijn grootvader onderweg een aantal keren met zijn vereelde handen de achterwangen van het kind had moeten bewerken om hem vooruit te drijven. De jongen wou liever terug en had niet veel puf om in Culemborg te blijven. De beide oudjes gingen diezelfde dag weer terug. De grootmoeder huilde en keek telkens om.

De volgende dag wist iedereen te vertellen dat het wijf van het Schaap een voorkind had. Het spreekt vanzelf dat het Schaap daarmee in de fabriek, in de kroeg en vaak ook op straat vreselijk werd geplaagd. Vooral als Klaasvaar het op zijn heupen had, kon het er spannen. Deze man was een virtuoos in het afvuren van schimpscheuten. Niet altijd kon het Schaap deze spotvogel ontwijken. Dat zat het Schaap verkeerd. Wat was er eigenlijk gebeurd?

Toen het huwelijk moest worden voltrokken, hadden de naaste familieleden van het Kulleke het Schaap half dronken gevoerd, met de belofte dat, zodra hij van het gemeentehuis terugkwam, hij nog meer drank zou krijgen. Het Schaap was in de wolken en gaf te kennen dat het alle dagen bruiloft moest zijn. Toen de ambtenaar van de Burgerlijke Stand aan het Schaap vroeg of hij het kind van zijn bruid als echtelijk wou erkennen, had het Schaap zonder te beseffen wat er eigenlijk

gevraagd werd, 'ja!' gezegd. En het vaderloze ventje droeg later de naam van de man van zijn moeder.

Het duurde niet lang tot het kermiskind werd geboren. Toen de plagerijen na enige jaren waren geluwd, leek het of alles gewoon was, maar het Schaap veronachtzaamde zijn aangenomen kind. Dat ontging de burens niet. Het bleef het Schaap altijd dwars zitten dat hij met een meisje, dat hij van te voren nooit gezien had, kermis had gehouden. Als het Schaap met zijn kornuiten bijeen was en er werd een borrel gedronken, dan was het altijd Klaasvaar die het hoogste woord had. En het Schaap wreekte dat op zijn vrouw en kinderen.

Op een maandagmiddag was een troep aan het vechten. Ze hadden onder elkaar geld voor een kan jenever gelapt en het Schaap was de schenker. Dat was een baantje van vertrouwen. Het glaasje zonder voet ging van hand tot hand. Er had nog een flink scheutje in de fles moeten zijn toen het Schaap beweerde dat deze leeg was. Zonder dat het Schaap het wist, had Klaasvaar de fles weggehaald en in de pisbak leeg gedronken. De ruzie was ontstaan toen tegen het Schaap de beschuldiging was geuit dat hij de fles achterover had gedrukt. Toen het Schaap in de gaten kreeg dat een ander de fles gestolen had, was hij kwaad geworden en sloeg hij Jan Roos een blauw oog. Klaasvaar, kwansuis zijn broek vastknopende, kwam zingend uit zijn schuilplaats te voorschijn. Wijzend op de vrouw van het Schaap, die met betraande ogen stond te kijken naar de ruziemakende en vechtende dronken kerels, zei hij: 'Mannen, broeders, jullie weten dat er beschreven staat dat er wijven en bij-wijven bestaan'. Daarop lei hij zijn ene hand op de schouder van het Schaap en met zijn andere wees hij in de richting van zijn vrouw, die nog altijd op de drempel naar al die dronken kerels stond te kijken, en ging verder met: 'Schaap, wat hè jij eigenlijk, een wijf of 'n bij-wijf?'

De vrouw van het Schaap ontstak opeens in grote woede en het was alsof zij haar loense ogen afzonderlijk richten kon, één op het Schaap en één op Klaasvaar. Haar gezicht werd bleek en haar mond ging wijder dan anders open; zij balde haar vuisten en viel plots achterover. Klaasvaar stelde het Schaap meteen gerust door te zeggen dat ze van d'r stokkie lag. Een buurvrouw kwam met een kommetje azijn en een doekje aandragen en maakte de polsen en het voorhoofd nat. Twee andere vrouwen hielden ieder een arm vast, die krampachtig samentrokken. De zuiplappen trokken één voor één af. De jongen die niet van het Schaap was, stond te huilen en riep steeds om zijn moeder. Het kleine jongetje dat wel van het Schaap was, zat in een eigengemaakte kakstoel. Hij besepte nog niet wat er met zijn moeder gebeurde en zoog rustig op zijn dot. Toen de vrouw weer bijkwam, zette men haar op een stoel en het Schaap was die avond blijkbaar opgelucht, want, zo filosofeerde hij: 'Ik hâ nie gedoch dâ ze weer bijgekemme zou zijn, want wâ zou ik mit twee jong mutte beginnen?'

JOH. VAN REDICHEM

17 april 1937

Als men vroeger bij de Schutterij werd ingelijfd, kon men rekenen op een geweer en een al dan niet passend uniform. Met enig geluk werd ook een hoofddekseel gefourneerd en wel in de vorm van een sjako. Verder kwam de foerier nooit. Op schoenen was niet gerekend. Misschien niet om budgettaire redenen, of misschien niet omdat schoenen in die dagen nog niet helemaal of helemaal geen gemeengoed waren geworden. Het stond wel niet met zoveel woorden in de dienstvoorschriften, maar het gebruik was dat iedere man zelf voor iets aan zijn voeten zorgde. Dat gebruik heeft heel wat kopzorg opgeleverd. Schoenen waren namelijk niet alleen een verre van alledaags verschijnsel, ze waren vaak onbetaalbaar. De beste soorten kostten weliswaar nooit meer dan drie gulden per paar, maar drie gulden op een weekloon van zes, hoogstens zeven gulden, was ongetwijfeld aanzienlijk meer gevraagd dan het zakgeld van de toenmalige ‘miliciens’ toeliet. Het was de helft van wat ze moeder de vrouw thuis eenmaal per week konden overhandigen, om zeven dagen lang met drie, met vier en soms met tien gezinsleden van te leven.

Onwaardig uitschot

In weerwil van hun financieel onvermogen moesten de mannen toch geschoeid op het oefenterrein verschijnen. Als ze weg durfden blijven, kregen ze straf. De ene keer in de vorm van extra exercities, de andere keer een geldboete en in de ergste gevallen zelfs opsluiting op kosten van de gemeenschap. Het is voorgekomen dat een schutterijsoldaat voor het front van de troep werd weggejaagd bij gebreke van een volkomen uitrusting. Bij gebreke dus eigenlijk van een paar al of niet solide schoenen. Zo een man werd niet langer waardig geoordeeld ‘des konings wapenrok’ te dragen. Zo iemand behoorde meteen tot het uitschot. Dat tal van manschappen zich op dit punt herhaaldelijk bij de schutterijcommandant moeten hebben beklaagd, laat zich gemakkelijk raden. Dat zij met grote hardnekkigheid nul op het rekwest kregen, echter niet.

In de hanepas

Op een warme donderdagmiddag in het begin van deze eeuw was het weer eens oefenen geblazen. De Vierkante-torenklok sloeg vijf toen de Schutterij midden op de wijde Markt in het gelid stond aangetreden. Ook toen al was het eerste werk appèl houden en vaststellen of iedereen aanwezig was. Precies zoals het ook nu nog in militaire organisaties toegaat. En net zoals vandaag, moest men ook in die dagen onverwijld 'present' roepen als je naam werd opgedreund. De commandant van de Schutterij was heel secuur in die dingen. Even secuur als in het bijhouden van de kas van de financiële instelling die gevestigd was in het pand waar men nu de Rotterdamse Bank¹ kan vinden. Die commandant heette Jan J. van der Maarel. Hij zat als volwaardig kassier altijd achter de raamhorren van zijn bureau. Meer dan de helft van zijn aandacht ging echter naar de Markt, als het hele tamelijk rommelige gedoe van het opstellen eenmaal een aanvang had genomen.

[1] Tegenwoordig de vestiging van ABN-AMRO (red.).

Tegen het tijdstip waarop de Schutterij de trommels begon te roeren, stond Jan opgetuigd in de deurstijl, compleet met hooggepluimde sjako en met alle tekenen van zijn waardigheid op borst en bef. Met de linkerhand uitdagend gespreid over de bovenkant van het sabelgevest, salueerde hij beneden, aan de voet van de banktrapjes, de dienstdoende eerste luitenant, die hem vrijwel stereotiep rapporteerde dat alles in orde was. In heel zijn onaantastbare waardigheid hanepaste Van der Maarel voorts druk op de klinkerkeien heen en weer, verwezen nagegluurd door de 'soldaten' en door het kijkersvolk. Want volk is er altijd op de been geweest, als er in het centrum van de stad wat te doen was. Niemand zou het hardop hebben durven bekennen, maar iedereen had iets van een tik als de Kuilenburgse Schutterij zijn militaire macht ten overstaan van commandeur Van der Maarel ten toon ging spreiden. Het culminatiepunt lag echter nog iets verder. Dat kwam pas als Van der Maarel de blanke sabel in één flitsende handeling uit de schede en strak boven zijn hoofd bracht.

Zijn mond stond al half op een kier om 'geef acht' te brullen toen zijn scherp speurend oog plotseling van het forum van de gespannen wachtende troep naar de Binnenpoort werd geleid. Daar zwol, als een soort donderbui, zienderogen een volksoploop van ongekende afmeting aan. Terwijl Van der Maarel behoedzaam de punt van zijn sabel op de keistenen zette, rolde de worst, die een eindeloze sliert mensen omvatte, langzaam in de richting van het stadhuis. Er kwam geen eind aan. Maar het begin werd hoe langer hoe duidelijker voor de ongeduldig toekijkende schutterijcommandant. Want aan dat begin van die worst liep niemand minder dan Evert van Oostrum, de nog niet als vermist gerapporteerde schutter, die inderdaad als het kopstuk van een worst de Markt werd opgeduwd.

Evert voelde zich allerminst op zijn gemak, hetgeen eerder uit zijn gelaatskleur dan uit de stand van zijn sjako bleek. Evert was namelijk weliswaar ingelijfd bij de Schutterij, maar nog altijd niet in het bezit van een paar al of niet bruikbare

schoenen. De bedreiging van de petoet had hem die middag in arren moede naar een paar halfsleetse ruwhouten klompen doen grijpen en op die tamelijk luidruchtige basis verscheen Evert voor zijn, als een espenblad trillende, commandant. De sabel, die een minuut of drie met de punt op de harde keistenen had gerust, flitste vlak voor de neus van de Kuilenburgse kurassier omhoog. Van der Maarel, die er even tevoren maar net in geslaagd was het barse 'geeft ..' binnen zijn wijde keelgat te houden, trok alle registers tegelijk open toen hij de dodelijk verschrikte Evert toesnauwde: 'Terug n'r huis!'

Auditeur-militair

In het pand aan de Tollenstraat, waar tegenwoordig de Coöperatieve Raiffeisenbank haar zetel heeft, woonde vroeger de heer W.B. Dresselhuys, die in die dagen als officier bij de Schutterij diende en wel in de rang van eerste luitenant. Hij was tevens benoemd tot voorzitter van de schutterijraad. Dit instituut had tot taak de klachten en grieven, die in de gelederen van de Schutterij met de regelmaat van een vulkaan bleven opborrelen, uit te zoeken en nalatige schutters disciplinair te straffen.

De Culemborgse Schutterij. Na de opheffing van de schutterij in 1908 ging het muziekkorps verder als de Harmonie Concordia

De heer Dresselhuys had zich kort na zijn installatie zonder noemenswaardig verzet laten verleiden op zijn deur een wit emailen bord te laten aanbrengen waarop voor iedereen duidelijk te lezen stond: 'Auditeur-militair'. Over de betekenis van die volmaakt Frans klinkende benaming werd in de stad doorlopend getwist. In het bijzonder de schutters, van wie velen niet eens wisten dat er buskruit bestond, maakten zich onophoudelijk schuldig aan de meest vreemde gissingen. Ze vielen als één man achterover toen ze er op een kwade dag achter kwamen dat 'auditeur-militair' in goed Nederlands alleen en uitsluitend eerbiedig mocht worden vertaald als 'hoofd van de krijgsraad'.

Op audiëntie

Van de beroepen die in de Schutterij vertegenwoordigd waren, hadden de stoelenmakers het nog het meest te kwaad met het Frans van de auditeur-militair. De sigarenmakers, van oudsher enkele tienden van graden meer belezen dan de overige vaklieden, konden het vrijwel zonder stotteren foutloos uitspreken. Ze waren het er ten langen leste allemaal over eens dat er in elk geval groot gezag aan moest worden toegekend. En gezag was niet alleen iets waar men bang voor moest zijn. Men kon er, op de juiste wijze gepresenteerd, wellicht ook nog wel een voordeeltje aan ontlenuen. Het plan werd eigenlijk in de Hertenkamp, midden in de Plantage, bij klaarlichte dag geboren. De schutters hadden al uren lang in de schaduw liggen overleggen hoe zij het moesten aanleggen een deputatie naar de auditeur-militair af te vaardigen. Het klompengeval van Evert had niemand meer losgelaten. Van der Maarel had volmaakt succes gehad toen hij, de linkerhand eerder tegen de buik dan op de sabel, Evert van de Markt afbulderde. Twee uur later stond hij, achter zijn secretaire, nog te schuddebuiken. Die kwam nooit meer op klompen de Markt op gestrompeld, stelde hij waardig vast. Nee, dat niet. Maar Van der Maarel kon toen nog niet weten dat schoenen later in veelvoudige verschijningsvormen aan de markt en op de Markt zouden worden gebracht. En dat een tweede lid van de Schutterij het nog eens zou wagen op pantoffels parade te lopen. Niet uit gebrek aan respect, maar louter als gevolg van de consternatie die in de gelederen van de Kuilenburgse Schutterij ontstond. Dit was ter gelegenheid van het bezoek van een monitor van de marine aan de Kuilenburgse haven, die een heirleger van op jonge Culemborgse vrouwen beluste matrozen de wal op spuwde!

Tenslotte werd men het in ieder opzicht eens: over de omvang van de deputatie, het tijdstip van de operatie en de inhoud van de oratie. Zelfs de peroratie kwam, al gold zij slechts als sluitstuk, in de Hertenkamp al volledig uit de verf.

Met bef en boord

Op nummer 27 in de Tollenstraat werd daags tevoren beleefd belet gevraagd. Of de auditeur-militair ook voor bijzondere zaken te spreken was. En zo ja, of men dan een uur mocht afspreken om het voorgenomen vuurwerk voorzichtig af te steken. Bij wijze van hoge uitzondering werd de ontmoeting toegestaan. De hele Schutterij veerde op toen de boodschap van mond tot mond ging dat de deputatie, compleet met bef en boord, op audiëntie zou gaan. Om strategische redenen bestond deze deputatie uit twee sigarenmakers en slechts één stoelenmaker.

Het resultaat loog er beslist niet om. Iedere schutter, die waar kon maken dat hij geen schoenen bezat, kreeg een paar splinternieuwe vetleren kistjes. De auditeur-militair bepaalde dat ze alleen maar in werkelijke dienst gedragen mochten worden.

De heer Dresselhuys liep steevast een straatje om als Evert, aan wie de schutters in eerste aanleg hun schoenen te danken hadden, in zijn eigen tijd maar op de schoenen van de Schutterij, welbewust de Markt kwam uitgeklost.

JOH. VAN REDICHEM

5 juni 1937

Een Culemborgse volksheilige

Toen ik een kleine jongen was, kende ik veel oude mensen die door gebrek aan ontwikkeling zeer bijgelovig waren en in allerlei angstvoorstellingen als het ware gevangen zaten. Zo kende ik in de toenmalige oude huisjes van de Boedel-Baden in de Buitenmolenstraat een oud vrouwtje. Men noemde haar Sientje de Knip. Zij bewaarde altijd zorgvuldig in een kokertje een naald waarmee een doodshemd was gemaakt, en stellig geloofde zij dat niemand haar beheksen kon. De stakker had geen familie en iedere avond kreeg zij van mijn grootmoeder een bordje karnemelkse pap. Soms mocht ik het haar brengen en dan zat ze vol blijdschap en verlangen in haar klein vertrekje te wachten. Een koperen snotneus stond op de tafel te walmen en verspreidde een oliegeur. Naast haar bedstee hing een wijwaterbakje met een palmtakje erboven aan een grote spijker. Aan de andere kant een plaatje waarop Maria van Kevelaer stond afgebeeld. Aan de wand tegenover het raam hing een kooi met een duif erin, die een zwart kringetje om zijn nek had. Soms als ik met de pap binnen kwam, boog de duif haar kopje en riep dan: Koe-ke-roe. Ook wel ontmoette ik Sientje bij mijn grootmoeder, dan praatte ze over 'vroeger' en dat leek voor mij heel, heel lang geleden. Vooral als het gesprek ging over mensen die al lang dood waren en die meer macht bezeten hadden dan gewone stervelingen.

Op de hoek van de Zandstraat en de Nieuwstraat woonde indertijd een oud boerenmanneltje. Zondags na de hoogmis ging hij altijd een half kruikje bier drinken in de herberg van Harlé, die schuin tegenover de kerk aan de Markt stond. Hij speelde dan met andere regelmatige bezoekers een robbertje kaart. Als hij zat te schutjassen, stak hij af en toe zijn duim en wijsvinger in zijn vestzak en friemelde dan aan een klein beentje dat hij angstvallig verborgen hield. Bijna altijd won hij.

In het begin van de vorige eeuw leefde hier een priester, die bij de roomse bevolking in een reuk van heiligheid stond en bij het andere deel van de ingezetenen min of meer gevreesd was. Hem werden zelfs door niet-roomsen bijzondere machten toegekend. Als er brand was en de wind stond gevaarlijk voor het overslaan van de vlammen naar andere gebouwen, werd hij gehaald om de wind te keren. Was iemand betoverd of behekst, wat vroeger heel veel voorkwam, dan werd

hij verzocht even bij de zieke te komen. Hij hief dan zijn hand op en het boze verdween onmiddellijk. Er werd toen ook verteld dat protestanten vaak zijn hulp inriepen, omdat dominees in zulke gevallen niets konden uitrichten. Het moet enkele keren gebeurd zijn dat hij het kussen, waarop de zieke lag, open sneed en er een hanekop uithaalde.

Eens werd hij 's nachts kwansuis bij een zieke geroepen in de Nieuwpoort, en toen hij met de heilige hostie door de Binnenpoort liep, stonden daar twee bandieten te wachten om hem te mishandelen. Toen de geestelijke die twee booswichten aankeek, bleven deze stokstijf staan. Ze konden geen vin verroeren. De priester begreep meteen wat er gebeurd was. Hij keerde terug naar de pastorie en zij tegen de dienstbode: 'Ga even naar de Binnenpoort en zeg tegen die twee helden die daar staan, dat ze nu weg kunnen gaan'. Op het ogenblik dat die boodschap werd gedaan, hield hun verstijving op en dropen ze beschaamd af. Nog talloze andere verhalen waren toen in omloop en ik hoorde ze vertellen door mensen die pater Wolff hadden gekend. Allen spraken met grote eerbied over hem.

Tot aan 1870 werden in onze stad de doden binnen de grachten begraven. De roomsen hadden hun dodenakker naast hun oude kerkgebouw aan de Markt. Het zuider transept van de tegenwoordige kerk staat gedeeltelijk op dat oude kerkhof. Toen in 1867 de priestergrafkelder, waarin het gebeente van pater Wolff rustte, geopend moest worden om een toen overleden priester bij te zetten, liepen de vereerders van pater Wolff te hoop. Zij maakten de kist open die reeds tien jaar in de grafkelder had gestaan, in de stellige overtuiging daar een ongeschonden lichaam te vinden. Tot hun teleurstelling kwam er niets anders dan een skelet te voorschijn. Velen hebben zich toen daaraan vergrepen, ten einde een 'gedachtenis' te bemachtigen van deze volksheilige. Dit is historisch!

Links en rechts werd zijn gebeente verspreid. Maar de voornaamste relik bewaren en vereren thans nog de eerwaarde zusters van het Maria-Kroon in een stemmig en eenvoudig mausoleum in de tuin achter het klooster. Pater Wolff was de stichter van deze zustercongregatie.

Op bovenbedoelde wijze is ook het boerenmannetje in het bezit van een vingerkootje van de rechterhand gekomen. Dit had des te meer betekenis omdat de priester tijdens zijn leven ontelbare keren 'Ons Here' ermee had uitgereikt. Dat beentje gaf de bezitter een gevoel van veiligheid en zelfvertrouwen. Het boertje was niet bang voor weerwolven, duivelbanners, spoken en durfde zelfs onbeschroomd 's nachts tussen twaalf en een uur moederziel alleen midden op straat te lopen. Het boertje had veel benijders. Eens vroeg iemand, die ook wel eens 's nachts zonder angst midden op straat wilde lopen, aan hem of hij het beentje wilde verkopen. Het boertje begon toen vergenoegd te glimlachen, veegde met de mouw van zijn blauwe kiel de zever van zijn stoppelige kin, stopte op zijn gemak zijn pijp, haalde zijn tondeldoos voor de dag, ketste het vuurslag tegen de vuursteen waardoor een vonk in het gebrande linnen in de tondel terecht kwam, hield

zijn pijp ertegen en smakte langzaam rookwolkjes uit. Toen kwam eindelijk het antwoord: 'Nog veur gin duzend gulden'.

Er werd in die tijd nogal gefantaseerd en wel naar mate het bijgeloof grotere vormen had aangenomen. Toch moet men verbaasd staan over de scheppende verbeeldingskracht van deze analfabeten, die lijn en kleur wisten te brengen in hun grillige verhalen waarmee zij de vereerde personen konden omhullen. Zo moet omstreeks het midden van de vorige eeuw in een huis aan de Markt iemand gewoond hebben die algemeen bekend stond om zijn lange vingers. Hij beheerde vele bezittingen van mensen die lezen nog schrijven konden, en was ook rentmeester over goederen van veel instellingen van liefdadigheid. Toen hij gestorven was, kon zijn ziel geen rust vinden. Iedere nacht als de oude Sint Barbaratoren twaalf slagen had laten horen, spookte het in dat huis. Achter dat huis was een koetshuis, dat in de Ridderstraat uitkwam. In het middernachtelijk uur werden de paarden onrustig en sloegen alles kort en klein. De erfgenamen, die elders woonden, hadden de koetsier als huisbewaarder aangesteld. Deze vond het 's nachts echter veiliger om bij zijn gezin te blijven, aangezien hij had opgemerkt dat de stalpaarden 's morgens drijfnat van het zweet en zeer vermoeid waren. Eens op een morgen hing er een brandlucht in de stal en de paarden trilden van angst en onrust. De koetsier, die beweerde niet bang te zijn, moest nu op last van de erfgenamen 's nachts bij de paarden in de stal waken en nam voor de veiligheid de

waakhond mee. Het was stil, de tijd ging heel langzaam. De koetsier veegde het zweet van zijn voorhoofd. De kaars in de stallantaarn begon te flikkeren en er kwam beweging in de schaduwen. Eindelijk sloeg het twaalf uur. Nog voor de twaalfde slag uitgegalm was, werden de paarden onrustig. Hun oren stonden gespitst, de ogen stonden wijd opengesperd en de trillende neusvleugels veroorzaakten een angstig gesnuif. De koetsier hoorde wel iets maar zag niets. Plotseling werd er aan de staldeur gerammeld en ging de deur open. De hond kwispelde met zijn staart en gromde goedmoedig alsof hij zijn meester zag. Hij sprong met zijn voorpoten omhoog, maar begon toen opeens te janken. Hij bleek twee verschroeide voorpoten te hebben. De koetsier, die door het lange wachten over zijn zenuwen heen was, besepte nauwelijks wat er gebeurd was. Hij realiseerde zich echter dat de hond zijn overleden meester moest hebben gezien en aangeraakt.

Spoedig ging het gerucht door de stad dat het in dat huis spookte. De rusteloze ziel van de voormalige eigenaar was blijkens de brandlucht in een onzalig oord terechtgekomen en was nu gedoemd, als een afschrikwekkend voorbeeld, 's nachts in zijn huis te spoken. Het huis werd te huur aangeboden, maar niemand waagde het erin te gaan wonen. Ten einde raad werd de hulp van pater Wolff ingeroepen.

Ongeveer tachtig jaar geleden, toen de Lek nog niet door de kribben was ingetoomd, lag aan de Schalkwijkse zijde, schuin tegenover het 'Pikse Bogerdje', een eilandje in de Lek. Men noemde dit eilandje Candia. Pater Wolff had de nacht bepaald waarin hij het spook uit het huis aan de Markt zou verbannen. Die nacht moest geheim worden gehouden. Behalve enkele helpers, mocht daar geen optocht van nieuwsgierigen aan verbonden zijn. De mensen waren wel vreselijk bang in de nacht, maar in de nabijheid van een priester viel alle angst weg. In die nacht werden in het huis aan de Markt alle deuren en ramen open gezet. Er werd een roeiboot aan het veer besteld, waarin twee sterke en onverschrokken veerlieden moesten zitten. Alles wat nu ging volgen, moest beslist tussen twaalf en een uur volbracht worden. In dit spookuur had, zo werd er verteld, pater Wolff bijna onbeperkte macht. De maan stond helder aan de hemel. Pater Wolff schreed gewapend met een kruisbeeld tegen twaalfen naar de leegstaande woning aan de Markt. Toen het twaalf uur sloeg, trad hij naar binnen en liep naar de stal. De paarden begonnen te rukken en te slaan en de hond met zijn geschroeide poten verborg zich angstvallig achter de soutane van de priester. Niemand zag iets. Opeens begon de gewonde hond te blaffen en hief pater Wolff het kruisbeeld omhoog, tegelijk 'volg mij' roepende tegen het spook. Langzaam en met statige tred liep de priester de stal uit, de tuin en het huis door de Markt op. Al biddende dreef hij het spook in de richting van de Lek. Hij hield zijn blik strak op het spook gericht en hoewel anderen niets zagen, konden ze toch duidelijk een zwavellucht ruiken. Het was bijna half één toen de stoet bij het veer aankwam. Aan iedere haar van pater Wolff hing een druppel zweet. Alles moest nu binnen een half uur

gebeuren. Hij gaf de roeiers bevel hun uiterste krachten in te spannen. Zij hielpen de priester, die nog altijd het kruisbeeld droeg, bij het instappen in de boot. Geen ogenblik verloor hij het spook uit het oog en het leek of hij het met zijn blik gevangen hield. De roeiers zagen wel de priester, maar verder niets. Toen echter het spook op bevel van de priester in de boot stapte, bleek het zo zwaar te zijn dat de boot bijna zonk. Er bleef nauwelijks enige duimen boord over. De roeiers zaten verbouwereerd met de roeispanen in hun handen en begonnen op bevel van pater Wolff te roeien. Zij begrepen maar niet dat iets wat je niet kon zien, zo zwaar kon zijn. Eindelijk werd Candia bereikt. De priester stapte uit, wenkte daarna het spook en opeens rees het bootje weer omhoog. Met het kruis nog altijd in de hand, wees hij waar het spook moest gaan staan. Toen trok hij met het kruis een kring om die plaats en sprak: 'Tot aan de jongste dag zult ge binnen deze cirkel blijven'. Het spook zat nu gevangen binnen die gewijde kring. Het sloeg juist een uur toen de priester weer in het bootje stapte.

Toen bekend was geworden dat het spook verbannen was, kon het huis aan de Markt weer rustig bewoond worden. Later zijn veel baders en zwemmers bij het verzonken eiland Candia verdronken.¹ Men geloofde dan dat zij in de spookkring terecht waren gekomen, waaruit zij zich niet konden bevrijden.

Toen ik nog een kind was, maakte deze verhalen een diepe indruk op mij.

JOH. VAN REDICHEM
28 januari 1939

[1]
Bij de aanleg van de spoorbrug (1863-1868) werd de Lek uitgebaggerd en verdween het eilandje Candia (red.).

Een oud Culemborgs straattoneel

Een der grootste Culemborgse attracties was de koeienmarkt die op dinsdag werd gehouden. Op de Varkensmarkt krioelde het dan van mensen, zoals burgers, boeren, maandaghouders en koeien. Het gaat in dit verhaal eigenlijk om de maandaghouders, die – zoals we zullen zien – óók de koeienmarkt-dagen voor dat doel gingen benutten. Hetgeen niet alleen bijdroeg aan het verhogen van het geroezemoes, maar zeker ook meewerkte aan het vergroten van de humor en jolijt op zo'n dag.

Tijdens de veemarkt liepen daar altijd enige gelegenheids- koeiendrijvers. Gewoonlijk hadden die des maandags niet gewerkt en probeerden dan dinsdags op die manier wat jenevergeld te verdienen. Zij waren gewapend met een stok, die diende om de koeien die naar elders moesten worden gedreven, in bedwang te houden.

Tot de vaste markt-figures behoorden toen bekende typen, zoals Huib den Daalder, Knelis den Buik, Jan 't Paaslam, Manus den Dolle, Dorus Kabbejak, Wouter de Fluks, Jan de Tijger, Wim de Happer, Hein de Vetklep en nog vele anderen.

Op de stoep, binnen de balie, van de oud-katholieke pastorie stond altijd het oliebollenvrouwtje. Daar was vanouds haar standplaats en stond zij beschut tegen het gedrang van mensen en koeien. Op een kruiwagen stond een met brandende turf gevulde vuurpot, waarop een ijzeren pot met olie stond te sissen. Op een tafel stond een emmer met deeg, en met twee lepels nipte het oliebollenvrouwtje telkens een knikker deeg en loste dat dan in de kokende olie. De olieballen werden voor een cent per stuk verkocht en zes voor een stuiver. Vaste klanten die olieballen kwamen kopen, waren Jan de Spie, Keessie Pasalles en Jopie Stapnetjes.

Hanne van Sanne liep altijd met een emmer tussen het vee te laveren en vroeg dan aan de eigenaar of zij de koeien die gezwollen uiers hadden, mocht melken. Hetgeen nog al eens gelukte. Ten gevolge van het hurken onder de koeien was haar rok van onderen altijd vochtig. De melk verkocht zij voor een cent per kom aan de kinderen en was alzo een concurrente van het oliebollenvrouwtje. Dit gaf van tijd tot tijd aanleiding tot gepeperde verwijten over en weer. Kees de Kiep trok dan altijd partij voor Hanne van Sanne.

De Varkensmarkt
(oostzijde). Geheel rechts
de oud-katholieke kerk

Ook de huizen en de winkels aan de Varkensmarkt waren anders dan nu en zowat alle daarin wonende mensen hadden bijnamen, die men niet moet verwarren met scheldnamen. Men gaf die namen in hoofdzaak om de mensen een beetje uit elkaar te kunnen houden, vooral aan hen die dezelfde familienamen droegen.

Een van de panden op de Varkensmarkt heette vroeger In de Blauwe Haan. De bewoner was Sjakie de Jood, een lapjeshandelaar. Als reclame had hij de naam In de Blauwe Haan aangevuld met 'daar zal het wel gaan'. Aan de overkant was eveneens een lapjeshandel gevestigd. De toenmalige bewoner was een broer van Sjakie. Hij droeg dus dezelfde familienaam als Sjakie, doch het publiek noemde hem Duif de Jood, zodat verwarring tussen die twee winkels uitgesloten was.

Eens op een dinsdag tijdens een veemarkt moest Sjakie een pakje wegbrengen en was bezig zich door het drukke gedoe heen te wringen, toen hij opeens door een schichtige koe omver werd geworpen. Hij belandde op de grond, die bedekt was met een dikke laag die de koeien achteruit geflodderd hadden. Terwijl Sjakie bezig was overeind te krabbelen, hief een der koeien haar staart omhoog en gaf hem, tot groot vermaak van de omstanders, een verse dun-groene voltrefter over zijn jasje. Sjakie was klein van postuur, had een grijze baard, zwarte fonkelende ogen en zag er op dat ogenblik uit alsof hij zo kersvers uit de woestijn kwam rollen.

Toevallig stonden daar twee gelegenheden-koeiendrijvers: Toon de Kul en Thomas de Lap. Deze beurden Sjakie op en droegen hem naar huis. In een kamer achter de winkel werd Sjakie schoon gemaakt. Toon en Thomas bleven staan om de fooi in ontvangst te nemen. Sjakie zei tegen zijn vrouw: 'Geev ze allebei een kob kovvie'. Toon antwoordde meteen dat hij geen trek in koffie had. Sjakie, die intussen in een grote leunstoel was gezet, begreep heel goed dat Toon en Thomas een borrel moesten hebben, doch die kon hij niet geven. Toen zij hij tegen zijn vrouw: 'Geev ze dan maar een kob zoep'. Toen liet Thomas zich ontvallen dat hij ook geen soep lustte, waarop Sjakie erg boos werd. Z'n lippen begonnen te trillen, hij probeerde overeind te komen, hij kon de -r- niet goed uitspreken en brulde: 'Wat, luz jij gin zoep? V-eet dan st-ont!'.
De vrouw van Sjakie maakte een eind aan de heibel en gaf ze ieder een stuiver voor een borrel.

JOH. VAN REDICHEM

18 april 1942

Komt, kienders, gaot zitten naost grutvao,
 Stôkt 'et vuur op den heerd nog wat ân;
 Ge heurt toch zoo gerne van spoken,
 Zit stil, dan vertel 'k er wâ van.

Toen 'k jong was – 'k bin nou ien de tachtig,
 Al zestig jaor is 'et geleên....
 Waor blijft toch de tied? zoude zeggen –
 Toen 'k jong was en vlugger te been,

Toen kwiem 'r is op eenmaol 'et praotje,
 Men wist nie heel krek uut wat mond;
 's Nachts lôpt op den klokslag van twaolef
 Deur 't derrep 'en vremd soort van hond.

(uit: *De Weerwolf* van B. van Meurs).

Het volksgeloof dat sommige mensen de macht hadden om voor enige tijd een dieregestalte aan te nemen, is zeer oud en leeft nu nog in sommige streken van ons land voort. Etymologisch betekent weerwolf eigenlijk 'manwolf' en gaat terug op het Gotisch, waar het woord 'vair' man betekent en de v als w klinkt. De hond moet een afstammeling zijn van de wolf met als tussenschakel de wolfshond. Waaruit het bijgeloof wordt verklaard dat in deze streken de weerwolf een manhond is. Het is ook een der motieven in Cremer's bekende novelle *Grietje op 't Honings-arf*.

In Culemborg geloofde men in de tweede helft van de vorige eeuw nog volop dat sommige mannen het vermogen bezaten om zich in een hond te veranderen, ten einde schrik en onsteltenis te weeg te brengen. In het *Geldersch Sagenboek* kan men over Culemborgse weerwolven krasse staaltjes lezen. Dit boek maakt ook melding van duivelbanners, Blinde Beelie's, toverheksen en dwaallichten, waar-

over ik bij tijd en wijle nog het een en ander uit mijn jeugd hoop te vertellen.

In de vorige eeuw hadden de Culemborgers een keur van bijnamen, die meestal ontleend waren aan eigenschappen van de desbetreffende persoon. Bij voorbeeld: iemand met een lange nek werd de Reiger genoemd, en iemand die kort en dik was en een waggelende gang had, de Vette Gans. In het volgende gedeelte van deze vertelling komen nog enige bijnamen voor die ik aan de vergetelheid wil onttrekken. De dragers van deze bijnamen hebben hier geen nazaten meer. Hoewel er niets vernederends in ligt als iemand die een eendenkooi bezat, de Kooiman werd genoemd.

Appio en de Bunzing waren gezworen kameraden. Als de een 'maandag' hield, wilde de ander die dag ook niet werken. Appio was niet groot van stuk, keek een beetje loens, had van het tabakspruimen een uitgezakte wang en had een grote mond zonder tanden. Als hij lachte, zag men een groot gat waarin een mestvaaltje van tabak lag te zieperen. Zijn kameraad, de Bunzing, was mottig, had de pokken gehad en daar een paar leep-ogen van overgehouden. De Bunzing was grof gebouwd en als er ruzie was waarbij gevochten moest worden, behoefde Appio niets te doen dan met de handen in de broekzakken toe te kijken en te lachen.

Aan de Westerwal ligt het oude Jodenkerkhof, dat sedert 1870 gesloten is. Er staat een muur voor, zodat de voorbijgangers niets van de georiënteerd staande grafstenen kunnen zien. Volgens bijgelovige mensen kon het daar in de vorige eeuw nog geweldig spoken. Er werd verteld dat er 's nachts tussen twaalf en een uur doodskoppen over de muur keken. De oude Mie de Kaalbuik vertelde eens het volgende, dat waar gebeurd zou zijn:

'Op een keer dat 's nachts een zieke in de buurt lag, werd de pastoor gehaald. Het sloeg juist twaalf uur toen de priester met de Ons-Heer voorbij het kerkhof schreed om bij de stervende zieke de laatste Teerspijze te brengen. Plotseling keken er joden over de muur, die luid begonnen te lachen. Toen hief de priester de heilige hostie omhoog en meteen waren allen verdwenen'. Mie zei er dan bij dat ze het zelf van haar Grutje¹ had gehoord.

Appio en de Bunzing waren niet bang om bij nacht en ontij langs dat kerkhof te lopen. Aan het eind van de Westerwal, dicht bij de Zandstraat (tegenwoordig heet het daar Zuiderwal) stond omstreeks die tijd een oud boerenhuis, dat door twee gezinnen werd bewoond. Aan de ene kant woonde de Pelikaan en aan de andere kant huisde Driekus met zijn vrouw. Driekus had korte benen en een buitengewoon lange rug, die van onderen een beetje uitgestuipt was. Vandaar dat men hem dan ook Driekus de Kont noemde. Er werd verteld dat Driekus kon weerwolven. De oorzaak van dat vermoeden lag wellicht hierin dat Driekus 's nachts veel op straat liep. Hij leed namelijk aan slapeloosheid en kon het in de bedstee niet uithouden. Hij droeg altijd een lange blauwe kiel, ten einde de onderkant van zijn rug een beetje te camoufleren. Zijn pet, waaraan een glimmende klep was genaaid, stond altijd scheef op zijn hoofd. Driekus liep een beetje voorover

[1]
Grutje = Grootje =
Grootmoeder.

De joodse begraafplaats
aan de Westerwal
(tekening van P.M.
Nieuwenhuizen uit 1937)

gebogen en hield steeds zijn handen op zijn rug. Als hij zo in het duister op zijn klompen liep te klossen, had hij helemaal geen menselijk postuur. Zo ontstond het praatje dat hij meer kon dan recht toe.

Appio en de Bunzing, met wie wij in het begin van deze vertelling al hebben kennism gemaakt, hadden nog een kameraad. Dat was Hein de Metworst. Met zijn drieën wilden ze eens bij wijze van grap te weten zien te komen of Driekus zich werkelijk in een hond zou kunnen veranderen. Als er een borrel bij te pas kwam, kon het Appio, de Bunzing en de Metworst niet scheef genoeg gaan. Er werd afgesproken om Driekus, als hij weer aan het nachtwandelen was, voorbij het Jodenkerkhof te lokken.

In een mooie stille voornacht gelukte het; omstreeks half twaalf werd Driekus in de Zandstraat gesignaleerd. De Bunzing liep Driekus achterop, knoopte een praatje met hem aan en al keuvelend liepen zij de Prijssestraat in. Om geen argwaan te wekken, nam de Bunzing daar van Driekus afscheid en liep kwansuis de Papensteeg in. Driekus strompelde op zijn gemak, met de handen op de rug, verder. Hij had geen haast en liep uiterst langzaam in de richting van de Westerwal. Af en toe bleef Driekus even staan. Het was doodstil en geen enkel lichtschijnsel kwam uit de huizen. In de verte krolde een krolse kat. Langzaam zette Driekus zich weer in beweging, het was bijna twaalf uur.

Appio en de Metworst stonden al bij het kerkhof te wachten. Appio was een beetje onrustig en keek omhoog of er niet iets over de muur zou kijken. Beiden naast elkaar met hun rug tegen de muur, werd het ogenblik verbeid dat Driekus voorbij zou kuieren. Appio zou dan met nagebootste hondegeluiden hem de schrik op het lijf proberen te jagen om te zien wat er zou gebeuren.

Toen het twaalf uur sloeg, kwam er opeens een zwarte langharige hond al snuffelend aanlopen. Het dier was loops en dus in een geprikkelde stemming. Appio stootte de Metworst aan en fluisterde: 'Dat is Driekus'. De Metworst stond stijf van schrik en kon geen woord uitbrengen, want hij had nog nooit een weerwolf van zo nabij gezien. Appio vermande zich echter en begon luid 'ou-oet' te roepen. Dat ging hem blijkbaar niet al te best af, want opeens sprong de hond op hem af. Deze beet Appio in zijn broek, schudde hem heen en weer en rukte zijn broek aan flarden. Appio, die de kluts helemaal kwijt was, begon om hulp te roepen. De hond, die andere verlangens had, droop al grommend af. Appio greep de Metworst vast, maar deze kon nog steeds niets zeggen en veegde met de mouw van zijn boezeroen het koude zweet van zijn gezicht.

Toen beiden van de doorstane angsten ietwat bekomen waren, begon de Metworst te twijfelen of die hond wel een weerwolf was geweest. Tot hun niet geringe verbazing zagen zij op dat moment Driekus aankomen, heel op zijn gemak, stap voor stap of er geen tijd voor hem bestond. Driekus hield stil bij het kerkhof, probeerde zich recht te buigen, keek de twee angstige vrienden kalm aan en vroeg wat dat lawaai van zoëven te betekenen had. De Metworst zei geen stom woord, maar Appio antwoordde dat er een nijldige hond voorbij was gekomen en wees op zijn gehavende broek. Zonder ook maar iets te zeggen, klotste Driekus heel langzaam verder. Appio en de Metworst dropen af in de andere richting. De Metworst kon dat honderaadsel maar niet oplossen, maar Appio heeft de rest van zijn leven geloofd dat Driekus zijn broek aan flarden had gescheurd.

JOHAN VAN REDICHEM

30 november 1945

Een dwaallicht in Culemborg

Aan de oude Oosterwal, net voorbij het Sint Janskerkhof, stond omstreeks 1880 een oud alleenstaand huisje. De lage buitenmuren, waarop het verweerde rieten dak rustte, waren witgekalkt, als zovele andere oude Culemborgse onderkomens in die dagen. De onderkant van de buitenmuren was met koolteer zwart gemaakt, ter breedte van een halve meter. Als men zich op de juiste afstand opstelde, leek het vaak alsof er om de onderkant van zo'n wit gekalkt huisje een zwarte band was getrokken. Het dak zelf had de vorm van een helm. Aan de voorkant, boven wat voor een deuropening moest doorgaan, lag een groot boeket huislook. Dit moest als beveiliging tegen onweer dienen.

Voor het huisje lag een tamelijk groot bleekveld, omheind door een palmhaag, waarin een smalle doorgang zat. Een met mopstenen geplaveid paadje gaf toegang tot de voordeur. Deze bestond uit twee delen, een onder- en een bovendeur. In de voorgevel, links van die deur, zat een gat welke men met enige fantasie een raam zou kunnen noemen. Daarachter bevond zich een rijtje bloempotten. Keek men naar rechts, dan zag je een ander gat, dat in die tijd bekend stond als de spinde. Een spinde was een spijshok waarin allerlei etenswaar kon worden opgeborgen. Een soort voorloper dus van de tegenwoordige ijskast. Met dit verschil dat er van koeling door middel van elektriciteit geen sprake was. Het bederf van de etenswaar kreeg alleen geen kans als het krakend vroom. Op zomerse dagen vlogen de vliegen en ander ongedierte af en aan.

De Pierslik en de sik

Uiterekend in dat huisje woonde Jan de Pierslik. Om in zijn onderhoud te voorzien, bebouwde Jan op 'Kwaedzaeg' – de volkse benaming van het oude Caetshage tussen de Meer en de Rijksstraatweg – een stukje grond. Verder hield hij enig vee. In de eerste plaats een varken, waarvoor hij een hok had getimmerd tegen de zijgevel van zijn eigen onderkomen. Dat het dáár stond en niet ergens midden op het stukje bouwgrond, vond zijn oorzaak in het feit dat het varken met voorliefde in de modder rondploeterde. Daarvan lag meer in de onmiddellijke omgeving van

Jan's huis dan waar ook elders, en daarin stond het varken als het niet wou liggen. Op een afstand kon men nooit precies zien waar het zich bevond. Door het permanente contact met de pap rond de woning had het beest precies de kleur van het lage rieten dak: grijs van een niet nauwkeurig te definiëren samenstelling en tint.

Niet alleen voor het varken had Jan gezorgd. Aan de andere kant van zijn huis stond een tweede hok, bestemd voor de geit. Het was totaal verzakt, maar dat deerde het geitebeest geen zier, want het kwam alleen maar binnen om te slapen. Voor de overige tijd van de dag liep het in een straal van drie meter in de wallekant. Hier groeide zoveel gras dat het maar tweemaal daags nodig bleek het voorwerp van zijn middelpuntvliedende kracht een meter of wat te verplaatsen. Het meest opvallende verschil tussen het varken en de geit was dat de een pas na zijn dood werkelijk productief kon worden, terwijl de ander iedere dag een steentje bijdroeg tot de nationale welvaart en wel door middel van haar uier.

Twee keer in een etmaal kwam de vrouw van Jan op imitatiemuilen het huisje uitsloffen, in gezelschap van een zware stenen pot, die net zo lang onder de geit bleef staan totdat de laatste druppel geitemelk de veilige bescherming van de veelkleurige geite-uier verlaten had. En dat kon soms een hele tijd duren.

Superieure ribbenkast

In het bedaagde huisje aan de Oosterwal was er maar één de baas: Jan. Zijn betere helft had niets in te brengen. Jan was bijgelovig en eigenwijs tegelijk. Wat hij zich in het hoofd geprent had, kon geen sterveling eruit gepraat krijgen. Zijn bijgeloof kon rustig bloeien omdat Jan nooit naar de kerk wou. Daarentegen las hij opvallend veel in een grote platenbijbel die, met zware zilveren sloten versierd, bovenop een tafel lag. Wellicht moet uit die typische geloofsopvatting worden verklaard wat Jan wist omtrent het feit dat de man superieur was aan de vrouw. De man had nu eenmaal één rib minder dan de vrouw. Die merkwaardige overtuiging gaf herhaaldelijk aanleiding tot allerlei vervelende opmerkingen van Jan's kant aan het adres van zijn gade. Bovendien leidde deze overtuiging tot de meest uiteenlopende geintjes, die op deze eigenwijze Culemborger het best konden worden botgevierd als men hem kosteloos op een borreltje trakteerde.

Voedsel voor bange mensen.

In die tijd stonden rond het Sint Janskerkhof bijna geen huizen, hier en daar ten hoogste een vervallen boerderij. Het eigenlijke kerkhof was al in 1870 als begraafplaats gesloten verklaard. Het was nog slechts omringd door een groot houten hek, dat zijn grondvesten vond op de resten van de vroegere ommuring. De ingang was aan het begin van deze eeuw nog geheel intact. Het was voorzien van twee gespijldde deuren, opgehangen aan twee hoge pilasterzuilen, die op hun beurt weer

getooid waren met twee zware zandstenen achttiende-eeuwse vazen. Een laantje met iepbomen leidde naar het midden van het kerkhof. Hier stond een klein met pannen gedekt schuurtje, dat knekelhuis werd genoemd. Vlak bij de ingang lag een in tweeën gebroken grafzerk, waaruit haastig een boomstruik was opgeschoten.

Een kerkhof midden in de stad gaf in die tijd gemakkelijk voedsel aan welig tierend bijgeloof. Daaraan was ook niet vreemd de nachtelijke activiteiten van egels, ratten, uilen en katten, die in het duister van de nacht vaak de meest vreemdsoortige geluiden ten beste gaven. Daarenboven waren onze wallen en achterbuurten òf helemaal niet, òf slechts zeer spaarzaam verlicht. Voor bange mensen een extra aanleiding om niet langs het kerkhof te wandelen als dat niet beslist noodzakelijk was.

Met de papklok thuis

Van het feit dat de Pierslik iedere maandagavond een robbertje ging schudjassen, pandoeren of miezemauzen, waren velen van Jan's kompanen op de hoogte. Het nijvere brein van Karel de Kruud had al lang op een geintje geborduurd. Met Hein de Mort en Huib den Daalder kwam hij tot het besluit de Pierslik een poets te bakken die hem nog jaren zou heugen.

De afspraak was dat, zodra de poortklok begon te luiden, een brandend vetpotje op de gebarsten stenen grafzerk zou worden gezet. Het hele gezelschap zou zich verdekt opstellen in de buurt van de synagoge om te zien welk effect deze lugubere vondst op het onontgonnen brein van de Pierslik zou hebben. Tegen kwart voor tien liepen de Kruud en de Mort de kroeg aan de Varkensmarkt binnen, waar Jan zat te pandoeren. Toen de poortklok in beweging kwam, goten zij het laatste glas in één forse teug naar binnen en begaven zich met de overige gasten naar buiten. Het was in Culemborg een oud gebruik om bij het luiden van de poortklok op te stappen teneinde op slag van tinnen binnen te kunnen zijn. De Kruud en de Mort namen de Pierslik tussen zich in. Op de hoek van de Jodenkerkstraat zeiden ze hem beiden behoedzaam grijnzend welterusten. De Pierslik had oogjes als knoopsgaten, want hij was zonder bezwaar van zijn eigen bankrekening extra onthaald. In het blijde vooruitzicht dat thuis nog een pot vol dampende pap stond te wachten, liep hij de Jodenkerkstraat in. Hoewel Jan de angst voor het kerkhof met honderden andere stadgenoten volop deelde, zette hij fluitend de finale in. De duisternis was echter zo doordringend dat hij, eenmaal om de hoek van de tuinmuur aan het eind van de Jodenkerkstraat gekomen, opeens als verlamd bleef staan. Door de spijlen van het hek bewoog een klein vlammetje, maar niet zo klein of Jan voelde zijn vetklep, die pet heette, langzaam steil omhoog gaan. Dáár had je het, het dwaallicht dat, naar oeroude overlevering, het meest op kerkhoven werd waargenomen. Dáár had je de verpersoonlijking van de angst, die

geslachten lang al had geleefd onder de Culemborgers, die niet beter wisten dan dat dwaallichten afkomstig moesten zijn van kinderen die ongedoopt gestorven waren! Dáár stond hij nu, met de intuïtieve zekerheid dat hij niet alleen was. Ook al gaf dat ondefinieerbare gemeenschapsgevoel niet de minste steun aan zijn heftig bedreigde persoonlijkheid. Terwijl hij gebiologeerd bleef toezien, zakte zijn pet weer op zijn hoofd terug. Een toestand van tijdelijke gewichtloosheid prijsgevend, maar Jan het besef bijbrengend dat hij daar niet kon blijven staan. Toen ook uit zijn mondhoeken de verstijving stilaan verdween, tuitte hij de lippen, begon opnieuw te fluiten, keek nog even om of hij soms door iets onzichtbaars gevolgd werd en zette toen in vertraagd Engelse tempo de terugtocht in. Hij liep over de Varkensmarkt en de Zandstraat alsof hij twee broekzakken vol verse eieren had en viel aan de Sint Janskerkstraat languit in zijn huis.

Van onder tot boven

Toen hij weer bijna overeind gekrabbeld was, ontwaarde hij zijn dodelijk verschrikte gade. Deze kon geen woord uitbrengen, maar drukte werktuiglijk de onderrand van haar baaien rok tegen haar neus toen de Pierslik het zweet van zijn voorhoofd begon te wissen. Op het moment dat de schrik wat was weggezakt, probeerde zij voorzichtig aan de weet te komen wat toch wel de oorzaak was van Jan's totale ontredde. Het kwam niet tot een vlotte ontboezeming. Althans niet in de eerstvolgende tien minuten.

Toen zij weer de beschikking over al haar zintuigen had gekregen, haalde ze diep adem, leidde haar bedreigde echtgenoot behoedzaam uit de omgeving van wat als voorloper van de hedendaagse ijskast is omschreven, en begon hem, stukje voor stukje, van onder tot boven te verschonon.

JOH. VAN REDICHEM

4 december 1945

't Is heel gauw gezeid, dat er gen heksen bestaon;
Maor 'et bewiezen – dâ hêt nog niemand gedaon.

(uit de *De Heks ien de Betuw* van pater B. van Meurs).

Ik heb reeds verteld van een weerwolf en van een dwaallicht en nu ga ik iets van een toverheks vertellen. Een heks is wel het moeilijkst te doorgronden fenomeen onder de geheimzinnige wezens die de mensen in meer bijgelovige tijden hebben geplaagd. Vooral in onze kontreien heeft men nooit precies het verschil tussen toverheksen en waarzegsters kunnen bepalen.

Reeds duizend jaar voor de geboorte van Christus was het blijkbaar al bij de Israëlieten de gewoonte om bij een waarzegster op visite te gaan. In het Oude Testament komt iets dergelijks voor in het beroemde verhaal van koning Saul's levenseinde. Gelegerd in het gebergte Gilboa, tegenover de Philistijnen, wordt hij door hun aanblik zodanig beangstigd dat hij 's nachts naar Endor gaat om een waarzegster te raadplegen. Ondanks zijn vermomming wordt hij door de vrouw herkend. Zij voorspelt hem, door middel van een verschijning, dat hij de volgende dag zal sterven (1 Samuël 28).

Er bestaat een uitgebreide literatuur over heksen. Het meest bekend is het boek van F.S. Knipscheer, getiteld *Bijgeloof uit alle tijden*. Hierin wordt een heks omschreven als een vrouw 'die zich krachtens een verbond met de duivel geheel en lichamelijk, niet alleen in verbeelding, aan hem overgegeven heeft, om met zijn hulp schade en boosheid onder de mensen op aarde te brengen'.

De middeleeuwen zijn niet te verstaan als men geen kennis neemt van het heksengeloof. Zo werd in 1484 door paus Innocentius VIII de heksenbul *Summis desiderantes* uitgevaardigd, die tot doel had heksen op te sporen en uit te roeien. Gelukkig zijn die tijden voorbij. In de nieuwe tijd hebben vooral geestelijken van alle gezindten het hunne ertoe bijgedragen dat dwaze bijgeloof te bestrijden. In de allerjongste tijd wordt op de in sommige mensen woelende krachten weer meer licht verschaft. Het is vooral de bekende parapsycholoog dr. W.C. Tenhaeff, pri-

vaatdocent te Utrecht, die verklaringen tracht te vinden voor paranormale verschijnselen.

Het is dus geen wonder dat het geloof aan hekserij ook in Culemborg algemeen voorkwam. In de vorige eeuw wemelde het in Culemborg van heksen. Ik acht het om redenen van kiesheid echter niet gepast alle heksen te vermelden, zodat ik er maar één zal noemen. In het reeds in mijn vroegere vertellingen aangehaalde *Geldersch Sagenboek* wordt er een aantal met name genoemd. Ik neem er een die geen familie heeft nagelaten en die ik van zeer nabij heb gekend. Men noemde haar Jans Tuut. Zij was een oude vrouw met een grote snuifneus en met mondhoeven die diep in de ingevallen wangen waren gedrongen. Zij was erg vuil en haar gerimpelde huid leek wel geloid. Over deze vrouw werden allerlei zonderlinge dingen verteld. Een buurvrouw van haar, Aol Peut, in die tijd een beruchte klets-kous, wakkerde het vuurtje aan door allerlei nonsens over Jans Tuut te vertellen.

Eens was Aol Peut aan de overkant van de Lek en stond op de aankomst van de pont te wachten, toen er een poes kwam aanlopen. De poes was nogal aanhalerig en gaf kopjes tegen haar rok. Aol nam de poes in haar schort en dacht met een goede muizenvangster thuis te komen. Toen de pont aan deze kant kwam, werd de poes echter zo zwaar dat de band van haar boezelaar begon te kraken. De kat sprong op de grond en veranderde zich in Jans Tuut!

In die tijd stond aan de Varkensmarkt, op de hoek van de Prijssestraat het hotel De Engelsche Ruiters, en daarnaast een huis met een houten gevel. In dat huis woonde een boer die men Lammert de Kater noemde. Op een dag werd een van zijn koeien ziek. Het dier had de zwaluwenscheut en gaf blauwe melk. Jans Tuut zou die koe hebben betoverd.

Ik doe maar enkele grepen uit de talloze verhalen die over die stakker in omloop waren en die ook nog werden geloofd.

Eens nam ze een bijl en sloeg die in een boom op de Westerwal, zodat de steel naar beneden hing. Jans nam een pan, zette die onder de steel en begon te melken tot de pan overliep.

Aan de Markt bij de Binnenpoort woonde een graanhandelaar, die de Trekpot werd genoemd. Toen Jans Tuut daar op een dag voorbijkwam, viel er een schilderij van de muur, zonder evenwel te breken. Acht dagen later werd de Trekpot begraven.

Soms was zo'n toverheks ook wel de speelbal, of beter het slachtoffer van drinkebroers, die vaak zeer vindingrijk waren om aan jenever te komen.

Het zal zo'n zestig jaar geleden zijn dat daar in de buurt een klompenmaker was gevestigd. Achter het huisje waar de baas woonde, stond een houten schuurtje, waarin hij met drie knechts zijn bedrijf uitoefende. Ofschoon ook de baas van een borrel hield, waren zijn knechts echte maandaghouders. De eerste knecht heette Dirk de Puntkop. Deze had een flinke kale kop, waarvan de kruin een beetje omhoog was gestulpt; vandaar de naam Puntkop. De tweede was Gijs de Pappelle-

Hotel De Engelsche Ruiter
op de hoek van de
Varkensmarkt en de
Prijssestraat

peut, wiens bijnaam wel verband zal hebben gehad met zijn ambacht. Nummer drie was Kees de Poep, op wiens naam geen nadere toelichting nodig is.

In die tijd lag het dochtertje van de baas ziek op bed. De dokter werd gehaald, die haar een drankje voorschreef. Het zieke meisje wilde het drankje echter niet innemen, omdat het bitter smaakte. De moeder maakte de opmerking dat de dokter zoiets maar aan zijn eigen kinderen moest geven. Daarna werd de pastoor gehaald om aan het ziekbed te bidden. Het meisje bleef echter ziek. Op een dag kwam de moeder geheel ontdaan de klompenmakerij inlopen met de ontstellende mededeling dat zij de schaduw van een hand over het gezicht van het zieke kind had zien bewegen. De vader en de drie knechts wierpen hun gereedschap in de spaanders, gingen naar binnen en keken meewarig naar het fletsbleke gezichtje van de zieke. De Puntkop verbrak de stilte en opperde de mogelijkheid dat Jans Tuut haar wel eens betoverd kon hebben.

Dat sloeg als een donderslag in. De Pappellepeut bracht in het midden dat de dokter geen raad wist en dat de pastoor niet aan toverij geloofde, zodat er toch wel iets niet in de haak zou zijn. De vader, die niets liever verlangde dan dat zijn dochter weer gezond zou worden, zei er alles voor over te hebben. Kees de Poep begreep meteen de bedoeling en zei dat de zaak heel simpel was: 'Die heks mut hier komme om de zieke te zegene'. 'Ik gif een kan jenever as jullie dà feur mekaar krijgen', antwoordde de baas. De Pappellepeut gaf de Puntkop een knipoog en zei dat hij die toverheks wel zou halen, maar dan moest hij eerst een paar borrels

hebben, want een toverheks was heel wat mans. De Poep haalde een kruik jenever en gaf die aan de baas. Zij dronken ieder twee borrels. Er werd afgesproken dat de Pappelepeut de heks zou halen en dat de Puntkop en de Poep de messen zouden slijpen om de heks kort en klein te snijden als zij de zieke niet zou willen zegenen.

Daar kwam Jans Tuut aan. Ze droeg een zak aan haar hand en lachte, want de Pappelepeut had haar voorgelogen dat zij een zak brandhout kon halen. De vrouw had niet de minste argwaan en werd naar binnen gelokt. Eenmaal binnen, moest zij bij de legerstee gaan staan, waarna zij door de drie kerels met moord en doodslag werd bedreigd als zij niet bereid was met uitgestrekte armen tegen de zieke te zeggen: 'God zegen je'. Jans Tuut stond te trillen en te beven en vroeg wat dat allemaal te beduiden had. Waarop de Puntkop zei: 'Zegget of we maken je ôf'. Er zat voor Jans Tuut niet veel anders op dan te gehoorzamen.

Zonder spaanders kon Jans Tuut weggaan. Meer dood dan levend van de door-gestane angsten strompelde ze, nagejouwd door de straatjeugd, naar haar huisje. Een paar uur later lagen de baas en de drie knechts hardop te zingen in de hout-spaanders van de klompenmakerij. De baas voelde zich zo opgelucht dat hij nog-maals geld gaf voor een kruik jenever.

JOH. VAN REDICHEM

31 december 1945

Een Blinde Belie in Culemborg

Blinde Belie's kwamen destijds alleen in Culemborg voor. Met 'Belie' werd een ziener bedoeld. Alzo is 'Blinde Belie' een contradictio in adjecto; dat wil zeggen dat het zelfstandig naamwoord in tegenspraak is met het bijvoeglijk naamwoord. In andere plaatsen en streken van ons land droegen de zieners andere namen. Vroeger heerste in Culemborg het bijgeloof dat de vrouw uitsluitend heksen kon en dat het de man beschoren was Blinde Belie te kunnen zijn.

Hoewel ik het woord Belie etymologisch niet geheel kan thuisbrengen, acht ik het waarschijnlijk dat er een verband bestaat met Bileam, de 'man met het geopende oog'. In het Oude Testament (Numeri 22, 23 en 24) staat het mooie verhaal van Bileam met zijn sprekende ezel. Ik kan dit verhaal hier niet in extenso mededelen, doch het komt hierop neer dat Bileam door de koning van Moab werd ontboden om de Israëlieten te vervloeken. Toen hij met zijn ezel op weg was om deze opdracht uit te voeren, verscheen er een engel die de weg versperde ten einde de vervloeking te verhinderen. De ezel van Bileam bleef staan, want zij zag de engel. Nadat Bileam het dier tot driemaal toe geslagen had, begon de ezel tegen hem te spreken. Plotseling werden Bileam's ogen geopend en ook hij zag toen de engel met het getrokken zwaard. Hier werd Bileam een 'ziener'!

Voor leken is dit bijbelverhaal niet erg duidelijk, doch als men het in zijn geheel leest, begrijpt men dat het hier gaat om een verschijning die door een gewone sterveling niet gezien kon worden. En aangezien in Culemborg met 'Blinde Belie' iemand werd aangeduid die 'iets' kon zien wat voor gewone mensen verborgen was, lijkt mij in ieder geval de verwantschap tussen de woorden Belie en Bileam wel mogelijk.

In de regel waren het bejaarde, enigszins zonderlinge mannen die men als Blinde Belie nawees. Bijgelovige mensen vertelden bij voorbeeld dat een Blinde Belie 's nachts naar het kerkhof ging. Wanneer een Blinde Belie 's nachts tussen twaalf en een uur ergens op een stoep van een huis ging zitten, dan zou er in dat huis binnen drie dagen iemand sterven. De Blinde Belie kon ook lijkstaatsies zien van mensen die nog moesten sterven.

Ik heb in mijn jeugd enige van die Blinde Belie's gekend. Een van die zieners,

waarvoor de kinderen doodsbenauwd waren, wil ik hier bespreken. Dat was Jan de Spie. Hij was straatarm en lustte graag jenever. Om aan de drank te komen, vertelde hij op het gebied van 'ik zie wat jij niet ziet' allerlei griezelige onzin, die maar al te vaak werd geloofd. Van mensen die erg bang waren om dood te gaan, kreeg de Spie zo af en toe een borrel. Ik moet nu eerst enige figuren bespreken, alvorens ik kan vertellen hoe voornaam Jan de Spie onder de andere Blinde Belie's was en hoe zelfs in verdachte gevallen zijn hulp werd ingeroepen.

In 1880 werd in Culemborg een buurt gesloopt die niet al te gunstig bekend stond. Dit straatje liep van de Ridderstraat tot aan de gracht en heette de Munt. De woningnood was in die tijd ontzettend groot en toch vonden de opgejaagde mensen allen een woning. Voor hen werd namelijk op het terrein van een oude herberg aan de Molenwal, De Dierentuin genaamd, een nieuwe dierentuin gebouwd. Een van deze Munt-bewoners kwam in het Vierheemskinderstraatje terecht. Het krot waarin hij woonde, was zo klein dat hij zijn ambacht, het politoeren van stoelen, op straat uitoefende. Deze man had een sterk vooruitstekende kin. Zijn onderlip stond ten opzichte van zijn bovenlip iets vooruit, zodat men de tabakspruim kon zien liggen. Deswege noemde men hem gewoonweg De Smoel. Als deze man dronken was, ging hij niet naar huis. Na sluitingstijd van de kroegen laveerde hij dan al zingende door de stad, deed geen kip kwaad, en als hij – wat vaak gebeurde – al te slappe benen had, ging hij doodgemoedereerd ergens op een stoep zitten slapen.

Eens op een late maandagavond had hij zich neergezet op de stoep van een huis in de Prijssestraat. In dat huis woonde Flip van Jan Dat. De Smoel was in slaap geraakt en van de stoep afgegleden, zodat hij eigenlijk op het voetpad kwam te liggen. Daar kwam Jan de Spie aan, die het thuis te benauwd had, omdat hij als Blinde Belie weer ergens heen moest. De Spie struikelde over de Smoel en er ontstond een vechtpartij van-heb-ik-jou-daar. Flip kwam naar buiten met de bedoeling om de vechtenden te scheiden, doch toen hij de Spie ontwaarde, bestierf hij het bijna van schrik. Want een Blinde Belie op de stoep betekende zoveel als dat hij over een paar dagen gekist zou worden! Wat heeft Flip het toen benauwd gehad. Gelukkig voor hem stierf enige dagen later Hein de Pieper, die schuin tegenover hem woonde, zodat Flip weer tot rust kwam.

Vroeger werden sprookjes en verhalen niet opgetekend. Het was de gewoonte dat oude mensen aan hun kinderen en kleinkinderen allerlei spookgeschiedenissen vertelden. Hoe griezeliger de verhalen waren, des te gretiger werd er naar geluisterd. Zo heb ik als kleine jongen eens zitten luisteren naar een oude man die Kees de Kiep¹ heette. Deze vertelde toen van een geheimzinnig kerkhof dat op De Vicary lag, het volgende:

'Vroeger wieren hier op de Mart de moordenaors en ander geboefte opgehangen en dan wieren de lijken buiten de stad in 'n kuil geworpen. De zakkendraogers

[1] Kees' zijn haar stond aan zijn achterhoofd horizontaal, ongeveer zoals de veertjes van een kip aan het eiergat plachten te staan. Vandaar de bijnaam: Kees de Kiep.

Prijsstraat CULEMBORG

De Priesstraat rond 1920.
Aan de rechterzijde
de gevel van de kisten-
en etikettenfabriek
Imprimatur

deeje zo'n lijk in de kis en die wier op 'n handkar geleed en gongen dan zo deur de Golberdingsche poort naor de Vuilikkesteeg. Er was toen nog gin spoor en de Presstraat liep net as de Niestraat tot aan de graft, want de dam aon 't end van de Presstraat was t'er toe nog nie. Ze mosten toe 'n hele omweg maken en dat dee-je ze daarom, opdat de dooien nie konde komme spoken in de stad. Het spòkte hier vroeger heel arg, want de doojen die nie goed afgestorven waoren, konne gin rus vijnden en kwaomen gewoon 's nachts tussen 12 en 1 uur terug.

De stadspoorten wieren 's avonds om 10 uur gesloten en gongen 's morgens om 6 uur weer ope. En 't is een keer gebeurd dat 'r 's nachts tussen 12 en 1 uur aan de poort geklopt wier, en toen de poortwachter boven út 't raompje keek, zag hij niks en gong weer naor bed. Effe laoter wiert 'r zwaor tegen de poortdeur gebonsd, en toe dee de poortwachter weer 't raompje open en vroeg wie d'r was, maor hij kreeg gin asem terug.

En da gebeurde daornao ielke nacht, en toe hê tie d'r mit de heren van de stad over gesproken, en die zee-je da tie maor es mit 'n Blijnde Beelie d'r over mos praoten, en toe gong tie naor Jan de Spie, en toe gong d'n volgende avond de Blijnde Beelie naor de poortwachterswoning die boven de poort was, en toe wier d'r 'n stevig slòkkie gehaold, en toe 't 12 uur sloeg, namen ze gauw nog een borrel

en net hadden ze die naor binnen getjoept, of d'r wier weer tegen de poort getikt, en toe gongen ze naor benejen om de poort open te doen. 'Wacht effe', zee Jan de Spie en haolde 'n stuk krijt út z'n zak en trok een kruisstreep op d'n dorpel van de poort. 'Waorveur du-je dà?', vroeg de poortwachter.

'Daar kom gin een spook over henne', antwoordde de Blijnde Beelie. 'En duu nou de poort m'r ope', zee tie. Toen dee de poortwachter de grundel opzij en douwde de poortdeur naar buiten ope en riep: 'Wie is daor?' Gin antwoord. 'Kom maor binne!', schreuwde de poortwachter. 'Zie jij iet-of-wat?', vroeg hij aan Jan de Spie. 'Jao', zee de Spie, 'het is 'n spook van d'n Vuilikkeakker' en floepte de poort dicht'.

Tot zover het verhaal van Kees de Kiep. Toen ik hem die spookgeschiedenis hoorde vertellen, was hij reeds in de zeventig en dat is nu ongeveer zestig jaar geleden, zodat hij zo omstreeks 1820 moet zijn geboren. Hij kon dus veel gehoord en gezien hebben.

Later heb ik de tijd gevonden om uit te pluizen of de feiten die hij vertelde, wel juist waren en inderdaad klopte er veel van, behalve natuurlijk de spoken. In 1865 werd de Prijssestraat door het aanleggen van een dam met de Westersingel verbonden. Vóór die tijd keek men dus vanuit de Prijssestraat in het vrije veld. In 1865 werd de spoordijk aangelegd en in 1868 in gebruik genomen. De Goilberdingpoort werd in 1868 gesloopt. In 1840 werden voor het stadhuis twee mannen die hier een moord hadden gepleegd, opgehangen en op de Vuilikkenakker² begraven. Thans staat op die akker het huis van de weduwe Den Hartog en de landweg die langs die boerderij loopt, noemde men vroeger de Vuilikkensteeg.

In zijn laatste levensjaren werd het lichaam van Jan de Spie erg bouwvallig, en hoewel zijn ogen bleven fonkelen, kwam hij niet meer op straat. Toen Jan de Spie begraven werd, liepen de burens te hoop. Het was geen alleedaags schouwspel een lijkstaatsie te zien van een Blinde Belie. Men was nieuwsgierig of er altemet iets bijzonders zou gebeuren, maar er gebeurde niets. Knelis de Buik, die er ook bij stond, vertrouwde de zaak niet en zei: 'De Spie komt vast en zeker terug, we kunnen nog last genoeg van hem hebben'. Driek de Proenis maakte de opmerking dat de smèrlap ook wèrwolven kon. Waarop Piet de Entenkot antwoordde: 'Ik zou niet graag met 'm mee willen reizen, want hij heeft iedereen belazerd'. Jan-nigje de Loerik, die zich met haar ellebogen een beetje naar voren had gedrongen, nam haar neus tussen duim en vinger. Zij had heimelijk pret van die onsmakelijke manipulatie, want haar maanbuik ging op en neer. En zo verdween Jan de Spie van het aardse toneel.

20 februari 1946

[2]
Tegenwoordig is hier
de Vicarystraat
gelegen (red.).

Met de helm geboren in Culemborg

In de vorige eeuw en zelfs nog in het begin van deze eeuw werd algemeen aangenomen dat kinderen die met de helm waren geboren, meer konden zien dan anderen. Het bijgeloof dat hieraan bijzondere eigenschappen toeschreef, is nu geheel of zo goed als geheel verdwenen. Ik zal eerst vertellen wat de uitdrukking 'hij is met de helm geboren' betekent. In Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* staat: 'Het vlies dat bij de geboorte het hoofd van sommige kinderen omgeeft en waaraan het bijgeloof vroeger bijzondere eigenschappen toeschreef: hij is met de helm geboren, 't is een gelukskind, (ook) hij heeft de gave om rampen (b.v. sterfgevallen) te zien aankomen'.

In Culemborg had men de meest fantastische begrippen van zo'n helm. Er werd verteld dat vroedvrouwen, als zij er de kans toe zagen, de helm meteen weg-moffelden. Dat daardoor het kind ongelukkig werd, kon hen niet schelen. Er werden aan het bezit van zo'n helm allerlei magische krachten toegeschreven.

De tijd dat ons land door de Fransen onder de voet werd gelopen, ligt nog niet zo lang in het verleden. Ik heb hier nog enige oude mensen gekend die in de Franse tijd waren geboren en die wisten te vertellen dat Napoleon onkwetsbaar was omdat hij een helm bij zich had. Deze droeg hij in een zijden zakje op zijn borst. Ook zei men dat officieren voor veel geld helmen opkochten van de vroedvrouwen.

In mijn jeugd woonden in Culemborg verschillende mensen die, naar men zei, met de helm waren geboren. Er werd verteld dat zo'n gedroogd vliesje maar een heel klein bolletje was, kleiner nog dan een groene erwt, en dat sommigen het als een grote schat in een zilveren doosje bewaarden.

Het was algemeen bekend dat zij die met de helm geboren waren, meer konden zien dan gewone stervelingen. Dat 'meer-zien-vermogen' was zelfs groter dan bij een Blinde Belie het geval was. Ook hadden zij de macht om allerlei fantomen aan gewone mensen te laten zien. Men moest dan 's nachts tussen twaalf en een uur over de linker schouder van een met de helm geborene heen kijken. Men kon dan zijn eigen lijkstaatsie zien.

Kobus de Hommel was een zeer merkwaardig type, onrustig van aard en een

goed mensenkenner. Hij was een zwerver. Hij trok met een bos biezen en een zak op zijn rug de wijde wereld in en als hij terugkwam, had hij in de regel een gevulde portemonnaie met geld. Hij stelde geen hoge eisen aan het leven. De Hommel had de vrijheid lief en daarom had hij geen haast om bij te werken. In die tijd stonden alle stoelen- en klompenmakerijen open, zodat hij als vrij man overal toegang had om onder het genot van jenever allerlei grollen en moppen te vertellen. Hij kon ook lezen en schrijven, wat in die tijd een grote bijzonderheid was. En hij had een zekere flair om de aandacht van zijn luisteraars gespannen te houden als hij over spoken en geestverschijningen aan het fantaseren was.

In die tijd waren in Culemborg bepaalde plaatsen bekend waar het iedere nacht spookte: op kruiswegen, kerkhoven, Pavijen, de Vuilikkensteeg, in de Kloostersteeg, in de Papenhoek, achter de oude Barbarakerk en vooral in die kerk. De mensen vonden dat toen heel gewoon, het leek of er tussen geloof en bijgeloof geen limiet bestond.

In de Tollenstraat was toen in het huis naast café Matisse een soort komeijswinkel gevestigd waar brood, petroleum, worst, kaas, stokvis, tabak, kibbelingen en aanverwante artikelen werden verkocht. De winkelier droeg altijd een blauw linnen sloof bij wijze van voorschoot, die met twee banden van achteren werd vastgeknoopt en die hij tevens als handdoek gebruikte. Deze winkelier noemde men Jan Turf. Als hij 's morgens de voordeur openzette om wat frisse lucht binnen te

De Tollenstraat
omstreeks 1900

laten, haakte hij een gespijld laag deurtje tussen de deurkozijnen. Dat deurtje noemde men het hondedeurtje. Het was namelijk bekend dat, toen dat deurtje er nog niet was, een hond die door de pikante lucht werd aangetrokken, regelmatig naar binnen ging en een baal koffie, die in de winkel op de vloer nabij de toonbank stond, voor een boom had aangezien.

Schuin tegenover Jan Turf woonde in een laag oud huis een oude klompenmaker, die in het voorhuis zijn ambacht uitoefende. Hij werkte daar met een zoon die men de Pik noemde. De Pik was een echte maandaghouder en hield niet van vrouwen. Die waren volgens hem te duur, zodat hij al zijn geld aan jenever kon spenderen. Op een dag liep hij een beetje aangeschoten de winkel van Jan Turf binnen en kocht een half ons pruimtabak. Kwansuis tastte hij zijn broek- en vestzakken af, doch kon de vier cent niet vinden. 'Ik zal ze zo-met-een aanreiken', zei de Pik en ging weg. De volgende maandag kwam de Pik de Tollenstraat in zeilen. Jan Turf leunde met zijn ellebogen op het hondedeurtje en beduidde met vinger en duim aan de Pik dat-ie nog schuld te betalen had. Dat nam de Pik Jan Turf erg kwalijk om maar zo in het openbaar gemaand te worden. Hij zwierde naar het hondedeurtje en trapte dat in elkaar, zwaaide toen naar de klompenmakerij en liet zich in de spaanders vallen om uit te rusten.

Jan Turf ging onmiddellijk naar het politiebureau om een klacht wegens vernieling in te dienen. Er liep direct een diender mee om de schade op te nemen. Toen dat gebeurd was, ging de diender naar het huis van de Pik, deed de deur open en riep: 'Volk'. De Pik, die door het lawaai van de deurbel wakker was geworden, zag glimmende knopen aan een uniform waarin een diender zat, en riep, zich half uit de spaanders oprichtend: 'Als je d'r in durft te komme, dan hak ik je doormidden'. De diender die liever heel wilde blijven, trok de deur dicht en ging aan Jan Turf zeggen 'dat er niks aan te doen was'.

De Pik was erg bijgelovig. Hij had veel horen vertellen over een beeld dat vóór de hervorming in de Barbarakerk had gestaan. De protestanten hadden dit beeld kapotgeslagen, doch de volgende morgen stond het weer ongeschonden in de kerk. Nog vele andere verhalen in en rondom de geschiedenis van de oude kerk spookten in het brein van de Pik. De Hommel verstond de kunst om bij de Pik allerlei latente angstgevoelens los te woelen. Vooral als de Pik een borrel gedronken had, toonde hij zich zeer ontvankelijk voor de wonderverhalen van de Hommel. Deze prikkelde de nieuwsgierigheid van de Pik door te zeggen dat het eigenlijk veeleer een ramp dan een voorrecht was wanneer je met de helm was geboren. Allerlei geheimzinnige dingen kon je dan 's nachts gewoon zien. Hij vertelde er bij dat hijzelf ook met de helm was geboren en dat hij daarom 'anders' was dan een ander. Toen hij geboren werd, was zijn vader niet thuis en toen had de vroedvrouw de helm gestolen en duur verkocht.

De Grote Kerkstraat had een honderdtal jaren geleden een geheel ander aanzien dan nu. Op de hoek van de Markt en de Grote Kerkstraat stond toen een

[1]
Dit is de in 1986
gerestaureerde
Dekenije (red.)

mooi oud huis waarin een apotheek was gevestigd. De apotheker was een oud grimmig kereltje en men noemde hem Filemon. Achter het huis was aan de Grote Kerkstraat een keuken gebouwd en er waren twee schuinsliggende deurtjes om in de kelder te komen. Verder de grote Kerkstraat in, kreeg men eerst een azijnfabriek. Dan volgde een groot gebouw, waarin de stallen en slachterij gevestigd waren van een vleeshouwer die men de Kiek noemde. Verder stonden er drie woonhuizen en een groot gebouw waarin bierbrouwerij De Paauw¹ gevestigd was. De gevel van dat laatste gebouw trok dikwijls de aandacht van vreemdelingen. Er is nog een fragment van die fraaie zeventiende-eeuwse gevel over. Het zou voor onze stad van belang zijn als deze gevel gerestaureerd zou kunnen worden. Er is in de laatste eeuw al veel schoons vernield en het pompeuze dat er voor in de plaats kwam, is niet in het voordeel van Culemborg uitgevallen.

Op een maandag zou de Hommel de Pik eens meenemen naar het spookterrein bij de oude Barbarakerk, op voorwaarde dat de laatste voor een kruik jenever zorgde, en dan mocht de Pik 's nachts tussen twaalf en een uur over de linker-schouder van de Hommel kijken. Toen die avond het sluitingsuur van de kroegen was aangebroken, gingen beiden de Grote Kerkstraat in. De poort van de brouwerij De Paauw was altijd open. De eigenlijke brouwerij stond meer naar achteren en als het 's avonds erg stil was, kon men de tandwielen van de rosmolen horen knarsen. In die poort gingen de Hommel en de Pik, met hun ruggen tegen de zijmuur, op de grond zitten. Het was een zwoele avond. Zij hadden het gezicht op de kerk, die als een geweldig silhouet tegen de door de sterren verlichte hemel afstak. Om de tijd een beetje te bekorten – het was zowat half elf en het zou nog anderhalf uur duren eer het spookuur zou aanbreken – begon de Hommel allerlei moppen en malle dingen te vertellen. De Pik vond ze zo grappig dat hij de kruik opende en een flinke teug nam, waarna hij de kruik aan de Hommel gaf. De kruik ging vice-versa.

De torenklok sloeg twaalf uur! 'Pik', zei de Hommel, 'nou is het tijd om even over mijn linker schouder te kijken'. De Pik kroop achter de Hommel en zag opeens de kerkraden hel verlicht. Hij hoorde een knarsend geluid en de kerkdeuren werden geopend. Ook hoorde hij orgelspel en door de ramen zag hij een geraamte met knokige vingers het claviatuur bewerken. Een meeslepend klaaggezing ruiste door de kerkgewelven; het was het Miserere, de boetezang. Er verscheen een processie van een schier eindeloze rij skeletten, waarvan de voorste bekleed waren met prachtige gewaden, terwijl het merendeel behangen was met doorzichtige doodshemden. De stoet bewoog zich in de richting van de Markt. Het geraamte dat voorop liep, droeg een gouden monstrans waarin de heilige hostie getoond werd, die omgeven met een stralenkrans een schitterend licht uitstraalde dat de gehele processie verlichtte. Vier Virginia's droegen op een draagbaar een rose licht-uitstralend beeld, getooid met een zilverglanzende kroon. In de hand droeg het beeld een palmtak en een boek, terwijl naast haar een torentje

stond. Daarachter liepen priesters en daar weer achter nonnen, wier paramenten en kappen een hemels blauw zacht licht uitglansden, zodat de contouren daarvan duidelijk te zien waren. Het meest ontroerende was echter de geweldige rij kindergeraamten, wier hoofdjes alle met rozen schenen versierd te zijn. Het rammelen, het kraken en het knarsen van al die bewegende beenderen maakte een diepe indruk op de Pik, die nog altijd achter de Hommel over diens linker schouder zat te kijken.

Toen de klepperman in de vroege morgen door de Grote Kerkstraat kwam, zag hij bij de ingang van de bierbrouwerij twee snurkende dronken mannen liggen. Een lege jeneverkruik lag naast hen.

In die toestand had de Pik onrustig en angstig gedroomd. De Pik geloofde zo stellig dat hij die knokige processie in werkelijkheid gezien had, dat hij er niet over zwijgen kon. Dan fantaseerde hij er bij dat allen die daar voor de hervorming begraven waren, niet meer konden rusten en eens per jaar in de Heilige Sacramentsnacht een processie moesten houden. Als de Pik aan het vertellen was, zat de Hommel – die zelf niets gezien had – met de grootste aandacht mee te luisteren!

JOH. VAN REDICHEM

24 mei 1946

Een rapsodie uit het laatst der vorige eeuw in Culemborg

Hoewel de jongeren van heden minder belangstelling voor volkshumor hebben, herinneren de ouderen zich graag de volkstypen die vroeger heel veel decoratie aan het straatleven gaven. Eigenlijk moet men ze gekend hebben en hun figuren voor de geest kunnen halen. Vooral 's zondags en vaak ook 's maandags waren onze achterbuurten grote tonelen van gein en jolijt. Het is bekend dat de drank in het leven van die tijd een grote rol speelde. Geestelijke en materiële armoede vroegen om bedwelmende dranken. En de roes gaf dan een korte bevrediging, die weer gevolgd werd door een depressie. Deze kringloop is gedeeltelijk tot staan gekomen toen de arbeiders zich gingen organiseren. Toen ontwaakten langzaam andere en betere verlangens. Het kroeg- en straatbeeld veranderde en uitzonderlijke typen verdwenen en stierven uit.

Keessie Pasalles was een bekend type die de kunst verstond op een goedkope manier jenever te drinken. Hij had de gewoonte om altijd een zak over de schouder te dragen en daar stopte hij alles in wat-ie grijpen en vangen kon. Vandaar de bijnaam Pasalles. Hij had altijd iets te koop en de opbrengst was bestemd voor jenever. Uit die zak kwamen de gekste dingen te voorschijn. Eens liep hij ertussen en dat kwam zo. In de Prijssestraat woonde Karel de Tree, die daar een winkeltje had in ongeregelde goederen. Keessie Pasalles kwam binnen en zag op de toonbank een knot sajete liggen, die hij snel in de zak ritste; daarna riep hij zo hard als-ie kon: 'Volk'. Karel de Tree, die door de ramen van de binnenpui alles gezien had, trad vanuit de binnenkamer de winkel in, liep naar de voordeur en draaide die in het slot. 'Doe God-hier-en-gunter je zak open of ik sla je tot moes', brulde de Tree. Keessie Pasalles was niet groot van stuk terwijl daarentegen de Tree veel potiger was, zodat in een oogwenk de inhoud op de vloer was uitgestort, waar behalve de knot sajete, óók een grote levende haan bij was. Het dier, door al dat geroezemoes van streek geraakt, begon door de winkel te fladderen, waardoor potten en pannen, flessen en dozen van de planken werden geslingerd. Door dat oorverdovend lawaai waren de burens te hoop gelopen, die volop genoten van dit zeldzame toneel. Even later werd Keessie Pasalles de straat op geslingerd en de volgende dag at de Tree hanesoep.

Aan de Lange Havendijk staat naast de maalterij van de familie Koes een oud vervallen huis. Zestig jaar geleden was daar een stoelenmakerij gevestigd. Op het erf achter dat huis stonden enige kleine huisjes. In een dier krotten woonde Toon de Kul. Er werd daar veel ruzie gemaakt, gedronken en ook gevochten. Deswege noemde men toen dat complex het Fort Onrust.

In de Tollenstraat woonde destijds Ds. Mijsberg, die bekend stond aan arme mensen aalmoezen te geven. Zo had hij eens aan Toon de Kul een oude afgedankte jas gegeven, een zogenaamde geklede jas met slippers, die zo ruim was dat er met gemak twee personen van het kaliber van Toon in konden wonen. Toon de Kul was er erg mee in z'n sas en toen hij ermee thuis kwam, ging z'n vrouw bij Giel de Slok een schaar lenen en knipte de jas wat korter. Daar zij niet naaien kon, werden het model en de snit van de jas er niet bepaald beter op.

Het was de gewoonte dat de vrouw van Toon des zondags een 'slokkie' in huis haalde, omdat haar man geen zondags kleren had en dus niet, zoals andere burens, naar de kroeg kon gaan. Als een lopend vuurtje was het in de gehele buurt bekend geworden dat de Kul een geklede jas had geschooid en dat z'n vrouw die zou vermaken. Nu zou Toon dus zondags ook naar de kroeg kunnen.

Toen de zondagmorgen was aangebroken, kringden de burens zo'n beetje bij elkaar en het werd zelfs bij de ingang van het Fort Onrust rumoerig. Onder leiding van Hossika stelde men zich op in de nabijheid van Toon's huisje. Het was de bedoeling om Toon in z'n soepjurk na te jouwen en achterna te lopen, en hem in de kroeg verder in de maling te nemen.

Het sloeg tien uur, het werd elf uur, de soepjurk met de Kul erin verscheen niet. Het complot dat buiten stond te wachten, werd ongeduldig en luidruchtiger. Toon, die achter de raamgordijnen reeds gezien had wat hem te wachten stond, deed schiftig de deur open. Hij was van nijd zo wit als krijt, keek met woeste ogen naar de wachtende bende en riep zo hard als hij kon: 'Schorrie-morrie' en flapte de deur weer dicht. Dat lelijke woord trok Dirk de Koej zich geweldig aan, hij trok z'n jas uit, spuwde in z'n handen, greep 'n stuk hout dat op het erf lag en wilde het huisje in-mekaar-slaan. Doch hij werd bijtijds vastgegrepen door Bart de Muis, de Sabel, de Tit en door Luikers, die met een zacht lijntje de Koej kalmeerden.

Toon de Kul heeft die jas maar één keer in het openbaar gedragen. Het was op een maandag, laat in de middag, zo tegen schemeravond dat Toon zowat half in de lorum was. Op z'n dooie gemak, alsof er geen vuiltje aan de lucht zat, kuierde hij het Fort Onrust uit zo naar de Vismarkt. Op de stoep van de herberg van Mandes van Gelder zaten twee geinmakers, de Stiebel en de Foebel, die opeens begonnen te ginnegappen, omdat zij meer jas dan Kul zagen. Het duurde slechts enkele minuten of Toon was omringd door al wat in de buurt lopen kon. Er zat voor hem niets anders op dan onder luid hoera-geroep het hazepad te kiezen, gevolgd door een geweldige sliert buurtbewoners. Toen hij de ingang van het Fort Onrust had bereikt, keerde hij zich om, spuwde in de richting van z'n achtervolgers en met

De Everwijnstraat. In het afgebeelde huis Caffaigne bevonden zich tot ca. 1960 vier armenwoningen

de andere fles bleef leeg. Keessie Pasalles gaf de nodige aanwijzingen, waarbij Dirk de Koej lachte en in z'n handen wreef. Toon de Kul knikte als bewijs dat hij alles goed begrepen had. Hij nam de twee flessen, die hij links en rechts in de grote zakken van zijn bont opgelapte broek liet verdwijnen.

Omstreeks 1880 werd, behalve in herbergen, kroegen en logementen, ook in sommige komenijswinkels jenever verkocht. In laatstgenoemde winkels kon men geen jenever per glas kopen, doch wel per maat. In die winkels stonden grote stenen kruiken en in een houten rek lagen vaatjes, waar in de buikdikte spongaten waren geboord, waarin de trechters stonden. In de bodems die dan in het front lagen, waren koperen kraantjes gedraaid, waaraan de lekbakjes hingen. Aan de Everwijnstraat stond zo'n winkel en de winkelier noemde men de Scheut. In een der hoeken van de winkelvloer was een kelderluik, dat soms open stond. Het gebeurde dan vaak, nadat de winkeldeurbel gewaarschuwd had dat er volk was, dat de winkelier op de keldertrap verscheen, juist met zijn hoofd boven het keldergat, en langzaam vroeg: 'Wâ mû je?' Het was deze keer Toon de Kul die als antwoord gaf: 'n Kan jenever'. Toon trok een lege fles uit een zijner diepe broekzakken, en zette die op de toonbank. De winkelier keek met een wantrouwende blik naar Toon, bekeek daarna de fles die ook al groter leek, zodat hij de tinnen litermaat

stemverheffing riep hij: 'Reut' en smeedde de deur achter zich dicht. De volgende morgen ging zijn vrouw met een pakje onder haar schort naar Karel de Tree, die alles inkocht en verhandelde. Met grote moeite kreeg ze twee kwartjes voor de jas. Hiervan werden acht stuivers besteed voor jenever. Dirk de Koej, die naast het Fort Onrust woonde, werd uitgenodigd – hij was potig en driftig en daarom wou Toon graag goeie vrienden met hem blijven – en toen het glaasje-zonder-voet van hand tot hand rondging, zeiden ze telkens tegen elkaar: 'Proost'.

Daar kwam Keessie Pasalles aan: hij had gehoord dat de jas was omgezet in jenever. Keessie kwam te laat, alles was op. Zijn vindingrijkheid was echter buitengewoon groot. Hij zwaaide de zak van z'n schouder en haalde er twee ledige flessen uit. Een der flessen werd gevuld met water en daarna gekurkt,

van de plank nam en die onder het kraantje liet vollopen. Terwijl hij eveneens een tinnen trechter op de fles plaatste en tersluiks naar Toon keek, die een vuil geldbeursje uit z'n vestzak had gehaald en erin stond te futselen, deed hij de jenever in de fles en draaide er de kurk op. Terwijl de Scheut zich omdraaide om de maat en de trechter op de plank te zetten, pakte Toon de fles van de toonbank en liet haar in z'n broekzak glijden. 'Ik hê nou gin geld bij me en zal margen wel effe komme betalen', zei Toon. De Scheut, die erg zuinig was, stond reeds een beetje gespannen vanwege het wantrouwen tegen Toon de Kul. Hij draaide zich schielijk van achter de toonbank vandaan, plaatste zich vlug tussen z'n klant en de voordeur en snauwde tegen Toon de Kul: 'Borgen doe ik nie, ik verkôp alles ketant en je kom t'r niet uit as je de fles mî jenever nie trug gif'. Toon begon te lamenteren dat-ie eerlijk van betalen was, doch op dit ogenblik 'gin sinten had en dat z'n vrouw pas 'n keind gekregen had'. 'Kan me allemaal niks schêlen', antwoordde de Scheut. Toon, die inzag dat er niks aan te doen was, trok een volle fles uit z'n broekzak en zette die op de toonbank met de opmerking erbij dat-ie nooit meer in de winkel terug zou komen. 'Ik kan er niks aan doen', repliceerde de Scheut, nam de fles en liet de inhoud weer in het spongat van het vaatje lopen. Toon trok extra hard de winkeldeur dicht, zodat de bel zeer hard klingelde.

Aan de hoek Everwijnstraat-Markt stonden Keessie Pasalles en Dirk de Koej te wachten. Zij hadden de winkelbel gehoord en zagen in de verte dat Toon de Kul lachte. Gedrieën liepen zij – Toon in het midden – naar het Fort Onrust. Aan de Vierhoeken stelde Keessie Pasalles voor om naar de Plantage te gaan, doch dat ketste Dirk de Koej meteen af door te betogen dat het op het Fort Onrust veel veiliger was. De vrouw van Toon de Kul was echter helemaal niet met de komst van Keessie Pasalles ingenomen en nog voordat Toon de jeneverfles uit zijn broekzak had getrokken, stond Keessie al buiten de deur te foeteren.

Toen de avond gevallen was, liepen de burens van het Fort Onrust weer te hoop. Toen de fles bijna leeg was, had Dirk de Koej, die niet peuter was, ruzie gezocht om het laatste restje en Toon de Kul een blauw oog geslagen.

JOH. VAN REDICHEM

4 oktober 1946

Een straattoneel opgevoerd in 1882 te Culemborg

In het midden der negentiende eeuw was de Markt omzoomd door fraaie woonhuizen. Toen in 1868 de spoorweg in gebruik werd genomen, kwam er in onze stad gaandeweg meer vertier en verandering. Vele woonhuizen werden toen tot winkelpand verprutst. Van winkelpuizen was toen nog geen sprake. De voorkamer, waarachter gewoonlijk de woonkamer lag, werd voor winkel bestemd. Om ruimte te winnen, werd voor het verwijderde gevelraam naar buiten toe een winkelkast gebouwd. Deze van ruiten voorziene uitstalkast hing dan bij wijze van erker boven de stoep.

Hoe intens mooi onze Markt in mijn jeugd nog was, moge blijken uit het hierbij afgedrukte plaatje dat de heer Th. Ausems naar een oude foto heeft getekend. Dit Marktfragment geeft enige huizen weer die ter wille van de nieuwe RK-kerk moesten worden gesloopt. In het midden ziet men het ingangshek, waardoor men in een lindenlaan kwam, die ongeveer zo lang was als de lengte van de tegenwoordige kerk. Van de Markt af zag je dan op de achtergrond de oude kerk staan.

Links naast het hek staat een winkelhuis met een uitgebouwde uitstalkast. Hier woonde bakker Teeuwissen, die behalve brood ook bolussen bakte. Zo'n bolus had de vorm van een drol. Deze bolussen van Teeuwissen waren als lekkernij en als buikvulling door de jeugd zeer gezocht. Begerige blikken flikkerden naar mate de ouders minder te bikken konden geven. Een bolus kostte drie cent per stuk. Voor jongens die geen zondagscenten kregen, was drie centen destijds een klein vermogen.

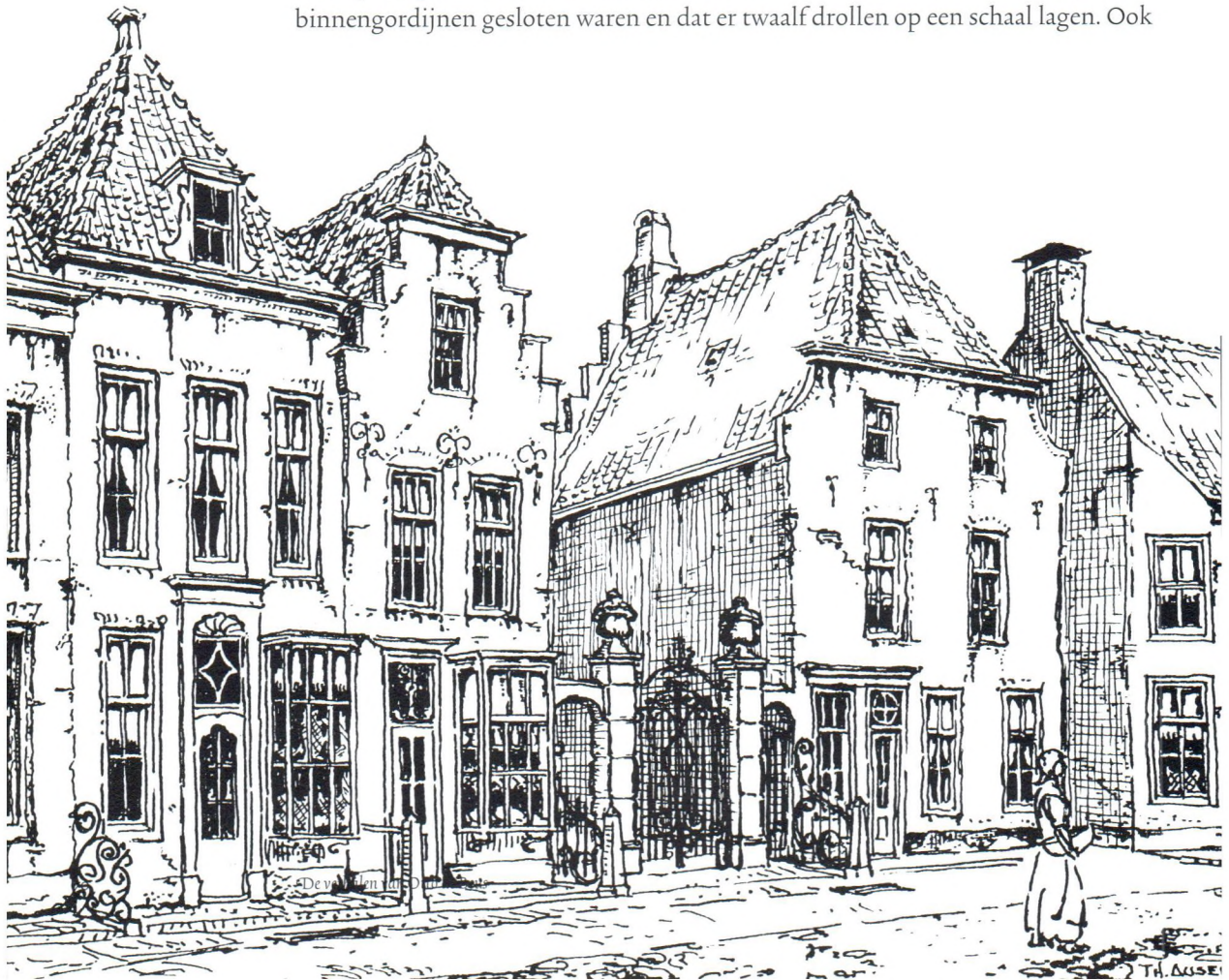
Het was op een zondagavond. De schemer was al ingetreden; de straatlantaarns, waarin open gasvlammetjes brandden, waren nog niet door de lantaarnopsteker aangestoken. In de bakkerswinkel van Teeuwissen hing een brandende olielamp te slingeren, ten bewijze dat ze net was aangestoken. De avondkerk was nog niet uit en het was dorpsstil op de Markt. Opeens klonk het gerinkel van glas. Er was in de uitstalkast een ruitje ingegooid. De hele bakkersfamilie, voor zover die niet ter kerke was, stormde naar buiten, doch van de dader was niets te zien. De inhoud van de uitstalkast, bestaande uit zuurtjes, ulevellen en krakelingen bene-

vens een grote schaal met drollen, werden zorgvuldig op de toonbank veilig gezet. De knip plus de grendel gingen op de deur, de lamp werd uitgeblazen en de bakkersfamilie nestelde zich weer in de huiskamer achter de winkel.

Onder de Binnenpoort, in het halfduister, stonden Driekus de Friemel, Jan de Zeute, Kas de Wever en de Schèle Manus, die met elkaar afspraken de volgende avond op hetzelfde uur daar weer bijeen te komen. Teunis Rietjedon, die de ruit zo even had ingegooid, was van zijn vlucht nog niet terug gekeerd.

De volgende morgen was een glazenmaker bezig de oude stopverf met hamer en mes uit de raamspanning te kloppen. Een nieuw ruitje werd geplaatst en met stopverf vastgezet. Daarna kwam de oudste dochter, die een soort aardbeien-neus had, met stoffer en blik de uitstalkast schoonmaken, waarna de lekkernijen weer werden uitgesteld. De schaal met bolussen kwam precies achter het nieuwe ruitje te staan.

De volgende avond was al bijzonder gunstig: een dikke motregen hield de mensen van de straat en de weinige voorbijgangers hadden zeker geen aandacht voor de spaarzaam verlichte winkel. Onder de Binnenpoort kwamen op de afgesproken tijd de reeds genoemde kameraden bijeen. De Schèle Manus had reeds poolshoogte genomen en deelde mee dat alles veilig was. Bij zijn verkenningstocht had hij vastgesteld dat in de huiskamer achter de winkel het licht brandde, dat de binnengordijnen gesloten waren en dat er twaalf drollen op een schaal lagen. Ook

stond er een fles met zuurtjes naast, voegde Manus triomfantelijk aan zijn mededelingen toe. De Zeute, die al stond te watertanden, informeerde of Manus altemet loens gekeken had, want twaalf bolussen vond hij een reuze hoop.

Rietjedon, die de vorige avond de ruit had ingegooid, nam nu de leiding. Hij maakte vier lucifers ongelijk van lengte en degene die de langste trok, zou de operatie moeten verrichten. De Wever trok de langste lucifer. Hij moest met een knipmes heel voorzichtig de verse stopverf uit de sponning steken en het ruitje eruit peuteren, waarna de bolussen voor het grijpen lagen. De Wever betoonde zich allesbehalve moedig en had graag iemand mee 'om de drollen aan te vatten', waarop de Friemel zich aanbood om mee te gaan. De Schèle Manus werd als uitkijk aangewezen op de Markt-hoek Grote Kerkstraat, de Zeute werd bij café Vulto geplaatst, terwijl Rietjedon zelf onder de Binnenpoort op post bleef. De Wever streek behendig de verse stopverf uit de sponning en haalde voorzichtig het ruitje eruit, dat hij op de grond tegen de gevel plaatste. De Friemel stond naast hem, nam de pet van zijn hoofd, waarin de Wever de bolussen een voor een opstapelde. Toen kwam de fles met zuurtjes aan de beurt. Die was echter te zwaar voor één handgreep en kon bovendien niet zo gemakkelijk door de sponning....

Plotseling een geweldige klap en het gerinkel van glas: de fles was op de stoep in scherven gevallen. Er volgde een wilde vlucht. De Friemel, die met twee handen zijn pet met twaalf drollen tegen zijn borst hield gedrukt, liep in doodsangst, alsof de hele bakkersfamilie hem op de hielen zat, naar de Kromme Elleboogsteeg, gevolgd door de Wever en door de Schèle Manus. Met gezichten alsof ze zelf óók bolussen in hun broek gebakken hadden, bleef het drietal in de knik, even voorbij de torendeur, staan wachten. Elk verdacht geluid deed hun hartslag versnellen. Opeens hoorde zij geschuifel van voetstappen. Van achter een steunbeer van het kerkgebouw kwamen twee silhouetten te voorschijn, die blijkbaar daar hadden staan scharrelen. Het waren Piet de Haarmop en Mie Scharregatje. Ze moesten in dat nauwe straatje elkaar rakelings passeren en ... herkenden elkaar. De geur die de bolussen verspreiden, was voor Scharregatje aanleiding om te vragen wat er gaande was. De Schèle Manus vertelde wat er gebeurd was en besliste meteen: van beide kanten mondje dicht, niks van het scharrelen gezien en niks over de drollen gehoord. De Friemel stond nog altijd met twaalf bolussen in z'n pet. Hij stelde voor ieder twee drollen op te eten, zodat de Haarmop en Scharregatje ook in de zaak betrokken werden. Schèle Manus zou er dan twee in zijn broekzak doen, één voor de Rietjedon en één voor de Zeute, die beiden nog niet van hun vlucht waren teruggekeerd.

Na afloop van de smulpartij liepen zij gevijven over de Markt in de richting van de Binnenpoort. Op hun gang kwamen zij langs de winkel van de bakker, waar de hele familie, enige burens en een diender op de stoep stonden. Wederkerig werd er gegoeienavond. Op de hoek van de Varkensmarkt-Buitenmolenstraat stond de moeder van Manus te wachten. Manus was te laat. 'Waar bi je zo lang gewis', vroeg

zijn moeder. 'Ik', antwoordde Manus, 'Ik bin nievers gewis'. 'Kom mee n'r huis', gebood zijn moeder en Manus, die in iedere broekzak een bolus had zitten, volgde haar gedwee. Thuis gekomen ging Manus bij de tafel zitten en trok een gezicht alsof hij van de prins geen kwaad wist. Het was zijn moeder niet ontgaan dat Manus af en toe z'n handen in z'n broekzakken stak en dan stiekem z'n vingers aflikte.

Opeens viel zijn moeder tegen Manus uit: 'Jij bin wel ievers gewis, waarom lik jij je vingers af? Bi je soms met Scharregatje mee gewis? Ik hè die flonk wel tussen jullie in zien lopen'. Manus deed moeite om een nog onnozeler gezicht te trekken. Door z'n lichaamswarmte waren de bolussen week geworden. Hij voelde opnieuw in zijn zakken en toen hij zijn handen te voorschijn trok, bleken er stroperige, bruinachtige en kleverige kruimels aan te zitten, waarop Manus zijn vingers weer begon schoon te likken. De moeder zette haar handen in haar heupen, keek Manus brutaal in z'n loense ogen en stemschorde: 'Ik le me deur jou nie fûr de gek houe, ik wil wete waar je bin gewis, pak ut je zakken'. Als z'n moeder zo opspeelde, werd Manus bang en gedwee pakte hij zijn zakken uit. Twee vervormde bolussen kwamen op tafel te liggen. Hierna keerde Manus z'n broekzakken naar buiten en begon die met een mes af te schrapen. Nadat Manus de ware toedracht verteld had, zakte de boosheid van zijn moeder snel.

De nasleep was erger. De Rietjedon en de Zeute, die erop gevlast hadden met een bolussenbuik naar bed te gaan, kwamen de volgende avond bij hun kameraden verhaal halen. Er volgde een kijf- en vechtpartij. De ouders kwamen eraan te pas en iedere ouder trok partij voor het eigen kind. Er ontstond een geweldige burenruzie, die eerst tot bedaren kwam toen twee nachtwakers verschenen.

8 november 1946

Een caleidoscoop uit de vorige eeuw te Culemborg

Een ieder kent uit zijn jeugd het geheimzinnige instrument, de caleidoscoop, ook wel schoonheidskijker genaamd, waarin men met behulp van gekleurde stukjes glas al draaiende allerlei patronen en geometrische figuren kon zien.

Zestig jaar geleden gaven allerlei straattoneeltjes iets intiems aan Culemborg. Onze kleine stad, die toen nog geheel binnen de wallen en grachten besloten lag, had voor mensen die gevoelig waren voor volkse humor, een bijzondere bekoring. Als de toenmalige jeugd de school had verlaten (er was toen nog geen Leerplichtwet), waren er altijd nog veel 'afgestudeerden' die lezen noch schrijven konden. Desalniettemin werden zij in het bedrijfsleven opgenomen. De vrije tijd werd doorgebracht op de straat, alwaar men door zien en horen rijp werd voor het volle leven!

Onnodig te zeggen dat antecedenten als drankzucht, ondervoeding, analfabetisme, een erbarmelijke huisvesting en bijgeloof op alle gebied een gunstige voedingsbodem waren voor allerlei wanbegrippen. Deze konden welig tieren en hadden vat op onze straatjeugd, die daardoor nu niet bepaald in een sociale richting werd gedreven. Op de straat, vooral in de achterbuurten, kreeg de jeugd onderricht en aanschouwelijk onderwijs in alle faculteiten des levens.

Als ik nu enige namen noem van hen die in de volgende straattoneeltjes hebben geacteerd, dan moet men zich proberen te verplaatsen in de zeden, gewoonten en begrippen van die tijd. Men begrijpt dan beter de leut en de gein die verborgen zitten in ons kostelijk bezit der straatadellijke bijnamen. Ik kan dit zonder bezwaar zeggen, want allen zijn gestorven en hebben geen nazaten achtergelaten.

Ik heb altijd getracht het oorzakelijk verband, het mooie en het grappige van dat straatleven te zien. Net als in een caleidoscoop vallen dan alle handelingen veelkleurig en symmetrisch in de omlijsting uit. Bovendien heeft een vertelling over 'vroeger' ook historische en psychologische betekenis. Wij, Culemborgers, hoeven ons toch niet te schamen over hoe onze overgrootouders en betoovergrootouders hebben geleefd. Voor ons is de hoofdzaak of wij nu kunnen zeggen dat wij aan die vroegere toestanden ten goede zijn ontgroeid. De werkelijkheid lijkt soms

rauw en ruw, doch wie vermag door de bolster heen te zien, zal dan vaak een sublimiteit ontwaren die hoog verheven is boven de uiterlijke schijn.

Er is nog een belangrijk feit: het lijkt of in Culemborg het tijdperk dat in de geschiedenis wordt aangeduid met 'de late' middeleeuwen, hier iets langer heeft geduurd. Het is alsof de tijd vooral in de achttiende eeuw hier een wijle heeft stilgestaan. Culemborg was toen een geïsoleerde vesting, waarin een groot deel van de bevolking in kleine huisjes en nauwe achterbuurten en sloppen was samenge-drongen.

Nu ga ik voor u de caleidoscoop langzaam draaien, zodat u enkele fragmenten kunt zien van wat in onze plaatselijke geschiedenis, nog niet zo heel lang geleden, werkelijkheid was. Allereerst zal ik u iets uit heel oud Culemborg laten zien. Het was op 16 februari 1724 dat het stadsbestuur van Culemborg verbood om samenkomsten en danspartijen met drinken en spelen te houden in de zogenaamde 'hok- en mothuizen'. Dat moet in die tijd een vrolijke boel zijn geweest, vooral als men weet dat in hokhuizen niet-met-elkaar-gehuwden bijeenkwamen en in de mothuizen bedaagde ontuchtige vrouwen woonden.

In het laatst der vorige eeuw heb ik nog verscheidene vervaagde overblijfselen van dergelijke inrichtingen gekend, onder de naam van 'loophuizen'. Het verschil tussen kroeg en loophuis kwam eigenlijk hierop neer dat een kroeg onder controle stond van de politie en een loophuis niet. Er waren in die tijd van die huizen waar oud en jong vertier konden vinden. Voor het overige bestond er voor de jeugd geen enkele afleiding. Men ging dan ook vroeg naar de kroeg, omdat het eigen huis dikwijls geen enkel comfort bood.

Er waren in die dagen kroegen en loophuizen die rare namen droegen. Een aantal oudere Culemborgers zal zich nog wel herinneren dat aan de Westerwal tegenover de Papensteeg een herberg was die De Dierentuin heette. Van de Westersingel af kon je via een houten bruggetje, dat in het midden met een getralied hek kon worden afgesloten, die kroeg bereiken. Over die brug kwamen de 'betere lui' en het was daar 's avonds altijd 'randee-voe'.

Dan waren er, verspreid door de hele stad, de kaartlegsters. Hier konden de getrouwde en ongehuwde mannen alles te weten komen over wat hun vrouwen en verloofden stiekem uitvoerden! Daar werd dan gezellig een 'slokkie' gedronken en zo af en toe kwam ook wel eens uit dat iemand daar zijn gezondheid naar ziel en lichaam had verspeeld. Hoe dan ook, die kaartlegsters werkten storend op de huiselijke vrede van hun cliënten.

Erger, veel erger, waren de loophuizen waar de ontluikende jeugd, vooral zondagsavonds, in kleine clubjes bijeen kwam. Er werd dan onderling 'gelapt'. Dat wil zeggen, er werd geld uitgelegd voor jenever. Het hoofd van het gezin ging dan in een slijterij drank halen en tijdens zijn afwezigheid werden met de vrouw allerlei afspraakjes gemaakt. Bijna altijd was het hoofddoel om de man dronken te krijgen. Hij kreeg het leeuwedeel van de jenever en als de roes was ingetreden,

werd hij met vereende krachten de bedstee in gejonast. Daarna volgden in de regel allerlei bacchanale tonelen, waarin scènes voorkwamen à la Adam en Eva.

In die tijd stond achter een oude walmuur, dicht bij de windmolen in de Buitenmolenstraat, een rij kleine huisjes, De Kolfbaan genaamd. Die woningen hadden geen gang of portaal. Als men de voordeur open deed, keek je in een vertrek met aan de achterwand een bedstee en een spinde.¹ Voor de huisjes was een smalle stoep, terwijl tussen die stoep en de gracht schuurtjes en varkenshokken stonden. Van de singel af had men het gezicht op een geteerde heining, zodat het hele buurtje aan het oog van de wandelaars op de singel onttrokken was. Deze buurt werd in het begin van deze eeuw wegens bouwvalligheid gesloopt en vervangen door nieuwe huisjes.² Doordat in de oude huisjes zo weinig ruimte was, had men onder elke bedstee nogal diepe keldertjes gemaakt.

De jeugd van heden weet gelukkig niet wat een bedstee is, en daarom wil ik proberen er een beschrijving van te geven. Zo'n ouderwetse slaapplek was eigenlijk een diepe kast, die men met deuren of gordijnen zelfs overdag nog voor licht en lucht kon afsluiten. Ze was gewoonlijk vochtig en vormde een ideale broeikas voor allerlei ziektekiemen. Soms bevond zich aan het voeteinde nog een kribbe voor een zuigeling. Bovendien was er een beddeplank in, waarop een olielampje en een pot met één oor stonden. De dokter kon vroeger een zieke moeilijk onderzoeken of behandelen, omdat de zieke maar aan een zijde te bereiken was. In zo'n bedstee lag de moeder als de ooievaar haar in haar been had geprikt, en daarin werd men ook, als de tijd gekomen was, gekleed met een doodshemd. Gewoonlijk werd de bedstee in de woonkamer aangebracht en wel in een achterwand. Er was nooit een raampje in en van doorlichten was geen sprake. In de woonkamer werden de bedden geschud en opgemaakt. Het eten werd er gekookt, de was gedroogd, en er werd gerookt, zodat er steeds een vochtige, stoffige, duffe en zwoele lucht bleef hangen. Onder de bedstee bevond zich een keldertje, dat gebruikt werd als bergplaats voor aardappelen, brandstof en allerlei rommel. Tevens was het een schuilplaats voor de bekende platte kelderzeugen oftewel pissebedden.

Aan de Ridderstraat stond vroeger een oud huis, waarin de stoelenfabrikant Leen Verkerk woonde. Via een langs dat huis lopende wagenweg kwam men op het erf, waar bomen en gezaagd hout lagen. Verder tot aan de stadsmuur was dit erf volgebouwd met schuren en loodsen, waarin de stoelenmakers werkten. Een van zijn arbeiders noemde men de Toetambes. Deze was een vaste 'maandaghouder' en een zeer bijzonder type. Eigenlijk een uitzonderlijk type. Hij had een scheve neus en op zijn beide jukbeenderen stonden rode puisten. Bovendien was zijn kin erg puntig, zodat hij iets mephisto-achtigs had. Toch was het een echte lobbes. De Toetambes stond in weerwil van zijn drankzucht bij zijn baas goed aangeschreven. Hij was een der weinige stoelenmakers die geheel zelfstandig een stoel kon maken. In de tijd dat de Culemborgse stoelen in ons land overal aftrek vonden, waren de

[1] Ingebouwde spijskast.

[2] Deze zijn inmiddels ook gesloopt (red.).

stoelenmakers gespecialiseerd in het vak van zagers, klovers, schulpers, opmakers, ververs, matters en politoerders. Omdat de Toetambes dus altijd iemand vervangen kon, mocht Leen Verkerk hem wel, al bestreed hij het maandaghouden. Hoewel het in die dagen gewoon was om van 's morgens zes tot 's avonds negen uur te werken, verdienden de stoelenmakers in de regel niet meer dan vijf, hoogstens zes gulden per week.

Zijn vrouw was een heel ander type. Zij werd door de Toetambes schromelijk verwaarloosd. Hiertoe bestond, volgens de begrippen van die tijd, wel enige aanleiding. Door haar opvallende schoonheid trok zij nogal de aandacht van andere mannen. Zij was slank, had een bijzondere tred met wiegelende heupen, haar ogen fleemden als schuchtere bosviooltjes, haar mond was gemodelleerd naar een engelengeelaat, terwijl haar zwart golvend haar in een dikke wrong bijeen werd gehouden. Oudere mensen vertelden dat zij, toen ze nog jong was, heel erg knap was geweest. Het eigenaardige was dat andere mannen de Toetambes die vrouw benijdden. Het was of het wonder der schoonheid, de ontroering die alles wat mooi is uitstraalt, door het bezit ervan alledaags wordt; en het alledaagse valt bij de bezitter niet meer op.

Men noemde haar Mien de Rommelpot. Ik heb haar echter nooit met of op een rommelpot zien of horen spelen en toch zei men dat zij zo'n ding had. Deze vrouw kreeg heel weinig huishoudgeld. Als de Toetambes op zaterdagavond zijn weekloon had ontvangen, kwam hij op weg naar huis langs een aantal kroegen. Overal moest hij even 'aanleggen', tot hij tenslotte dronken thuis kwam. Het overschot van het weekloon, minus het drinkgeld voor zondag en maandag, wierp hij op tafel. Mien de Rommelpot vroeg dan: 'Is dat alles? Moet ik daar de ganse week van opscheppen?'. Als de Toetambes een borrel op had, bezat hij voldoende argumenten om daar tegenin te gaan. Hij antwoordde dan steeds dat ze de 'moordkon-stikken'. Hierna begon gewoonlijk een huisruzie die vaak met open deur werd gevoerd, zodat de hele buurt denderde van opschudding.

Geen wonder dat in dergelijke gezinnen in die tijd naar allerlei middelen werd gegrepen om aan de zucht naar drank te voldoen en om de door gebrek aan eten en andere levensbenodigdheden ontstane onlustgevoelens te bevredigen.

Ook deze woning werd een loophuis. Omdat hier eens een bijzondere grap voorviel, vertel ik dat ietwat uitvoerig. Het was op een stille zondagavond, zo tegen zonsondergang, dat vier kameraden besloten een bezoek te brengen bij de Toetambes. Zij waren nog in de lentetijd van hun leven. Iedere vezel van hun lichaam stond gespannen onder de druk der ontluiking, zoals in het voorjaar een knop van een roos onder bloei-bersting kan staan. Het waren de Floep, de Appel, de Riekie en de Bout. Toen zij al slenterende de buurt in kwamen, zat de Toetambes op een stoel voor zijn woning. De vier bezoekers knoopten een praatje aan en al spoedig zat het hele stel in huis. Er moest gelapt worden – daar was het om begonnen – voor een liter jenever, worstjes in het zuur, strooikontjes³, zure haring en gekookte lever.

[3]
Gerookte harde
bokking.

De Toetambes ging op stap om een en ander in te slaan, en onderwijl zou zijn vrouw koffie zetten. De Riekie haalde een fles jenever voor de dag, en om Mien de Rommelpot alvast 'los' te krijgen, werd er nog eens gelapt. Kwansuis voor de onkosten, hetgeen goed in de smaak viel.

De Toetambes had in de stad zijn inkopen gedaan en op de terugweg naar huis kwam hij de Botterkop tegen. Deze nodigde de Toetambes uit een borrel te gaan drinken. Van één borrel kwam het op twee en zo kwam de Toetambes in de juiste stemming. De Botterkop kocht bovendien twee halve literflessen jenever en ging samen met de Toetambes verder op stap. Aan de Molenwal stond toen een oude verwaarloosde boerderij. Ernaast was een open wagenweg, die toegang gaf tot een deurloze schuur. De Botterkop loodste al pratende de Toetambes de schuur in, waar ze zich op het stro neervlijden. Het duurde niet lang of de Toetambes was smoordronken. De Botterkop, die zijn portie aan de Toetambes had gegeven, bleef bij zijn positieven. Hij liet zijn kameraad met jenever en eetwaren in de schuur liggen en stapte naar de woning van de Toetambes met de intentie Mien de Rommelpot te bezoeken.

Toen de Botterkop binnenkwam, ging zijn pet vanzelf omhoog. Hij had er niet op gerekend dat er al bezoek was. Het duurde niet lang of er werd geklonken en geproost, met het gevolg dat de Botterkop zelf onder zeil ging. De vier jongelui bedachten zich niet lang, en ondanks het verzet van Mien de Rommelpot, werd de Botterkop op de vloer vlak voor de bedstee gelegd. De bedgordijnen werden opzij geschoven. Twee man ieder een been en twee man ieder een arm en daar ging de Botterkop, van één-twee-drie-hup, de bedstee in. De Botterkop, die nogal zwaar en enigszins achtkantig van model was, werd bij het jonassen een beetje hoog aangehouden, zodat hij volgens de wet der zwaartekracht met verdubbeld gewicht op het bed terecht kwam. Het gevolg was dat de verzvamde onderlagen – dat zijn de planken waarop het stro en daarop het eigenlijke bed lag – doormidden braken, zodat het hele gedoe in het keldertje van de bedstee verdween. Ongeveer manshoogte diep, lag de Botterkop op de stenen vloer van het keldertje met het stro en bed op zijn lichaam te brullen, maar na een poosje werd er geen geluid meer gehoord. De Toetambes kwam die avond en nacht niet thuis. De vier jeugdige bezoekers moesten tenslotte ontevreden vertrekken. Mien de Rommelpot heeft die nacht niet geslapen en maakte zich zorgen over de dag van morgen.

De volgende ochtend hadden de hanen de Toetambes vroeg wakker gekraaid. Met ogen als olieballen keek hij om zich heen. Hij dacht eerst dat hij betoverd was. Doch toen hij de jeneverfles zag liggen, benevens de bokking, de lever en de worstjes-in-het-ziur, begreep hij dat de Botterkop hem belazerd had. In het stro griste hij zijn spulletjes bij elkaar, verliet de schuur en ging met een zekere angst in zijn hart naar huis. Toen hij thuis kwam, vond hij zijn vrouw huilend bij de tafel zitten. 'Ik kan er niks aan doen', zei de Toetambes, 'de Botterkop hè me besallemanderd'. Toen stond Mien op en wees naar de bedstee. 'Kek ter môr is in', zei

ze. De Toetambes liep naar de bedstee, gevolgd door zijn vrouw. Toen hij zich voorover boog en in de donkere diepte keek, gaf Mien hem een duw in zijn rug, met het gevolg dat de Toetambes op het bed in het keldertje terecht kwam. Mien ging weg, trok de deur achter zich dicht en liet de twee mannen in de duisternis van het keldertje achter.

Even later stonden de burens als een kluwen voor de deur te luisteren naar het lawaai van het gevecht binnen. Er werd moord geroepen. De deur werd door de burens geforceerd en toen ze binnen kwamen om assistentie te verlenen, zag men aanvankelijk niets, doch het lawaai kwam uit de bedstee. Het duurde een geruime tijd voor en al eer het tweetal uit de diepte was bevrijd. Beiden hadden bebloede koppen en waren zeer beduusd. Niemand wist wat er eigenlijk was gebeurd. De Botterkop stond of-ie zijn laatste oortje had versnoept en de Toetambes begreep evenmin de toedracht van de verwickelingen. Toen in de avond de Rommelpot thuis kwam, had de Toetambes het bed weer in orde. Dagen lang hebben de burens zich nog krom gelachen.

JOH. VAN REDICHEM

10 januari 1947

Een journaal uit het laatst der vorige eeuw in Culemborg

Culemborg bezit een schat aan bijnamen, niet alleen van personen, maar ook van sloppen en huizen. Deze nalatenschap uit de vorige eeuw is zo mooi en zo sprekend dat ik het mezelf nooit zou vergeven wanneer ik dit kostelijk volksbezit in de put der vergankelijkheid zou laten verzinken. Die namen weerspiegelen immers het leven van onze groot- en overgrootouders. Dat legt ons de verplichting op om, ten behoeve van hen die na ons komen, zo veel mogelijk te bewaren.

Culemborg heeft in het laatst van de vorige en het begin van deze eeuw veel aan schoonheid verloren. Onze Markt, eenmaal behorende tot een der mooiste stadspaleizen van ons land, is in één mensenleeftijd ongelooflijk gehavend. Wat daar nog aan zeventiende- en achttiende-eeuwse huizenschoonheid gaaf bewaard is gebleven, is bedroevend. Achter welk gevelraam van onze huizen aan de Markt zou men de familie Stastok, zoals Nicolaas Beets die in zijn onvolprezen *Camera Obscura* getekend heeft, nog kunnen fantaseren in de juiste omlijsting van de negentiende eeuw?

Daarentegen zijn de ellendige sloppen, die vooral in de Zandstraat en in de Pijpstraat in het laatst van de vorige eeuw nog bestonden, gelukkig verdwenen.

Ik moet, vóór ik daar iets van vertel, eerst even een oud buurtje ophalen. Aan de Molenkade, vlak over de Culemborgse grens langs de Meer, stond lang voor mijn tijd een herberg, genaamd De Witte Raaf. Mr. L. Sillevius heeft eens verteld dat het bier daar goedkoper werd verkocht dan in Culemborg, omdat de stedelijke bieraccijns er niet geheven mocht worden. Die kroeg moet nogal berucht zijn geweest. Ik heb van oudere mensen daar vaak geweldige staaltjes over horen vertellen. Van die grote boerenherberg zijn later woningen gemaakt door de ruimte inwendig te verdelen.

De heer Th. Ausems heeft, speciaal voor de Culemborgse Courant, naar oude gegevens een goed geslaagde tekening gemaakt. De oudere Culemborgers zullen hier ongetwijfeld direct Het Raafje in herkennen. De mensen die daar woonden, waren vrij van dienstplicht voor de Culemborgse Schutterij en Brandweer. Het Raafje stond namelijk net op Beusichems gebied. Het hoofdfront stond langs de Beuzekomse Kaai en het zijfront stond aan een landweg. Deze landweg liep van

het vluchtheuvel-huis Ter Weyde aan de Voorkoopsteeg tot aan de voor enige jaren afgebroken woning De Boerenhol aan het eveneens verdwenen Huppelpad. Het sluisje, dat u links op de tekening ziet, bestaat nog. Daardoor komt het kwelwater dat de Schellevisgraaf (zo heet de wetering die langs de Beusichemse zijde van de Weidsteeg loopt) afvoert in de Meer. Daar in de Meer was aan het eind van de vorige eeuw nog enige bedrijvigheid. Tegenover Het Raafje, dus langs de Straatweg, was een loswal. Hier voerden beurtschippers met hun schuiten, vooral op dinsdag, allerlei landbouwproducten aan vanuit onze zuidelijke dorpen. Aan beide oevers langs het begin van de Meer stonden notebomen. Het Raafje is door uitwoning en bouwvalligheid verdwenen. Op de tekening lijkt het pittoresk, maar het was geen verlies voor Culemborg toen het werd gesloopt.

Ik heb al vermeld dat er in het laatst van de vorige eeuw in Culemborg veel sloppen (doodlopende steegjes) bestonden. In de Zandstraat en de Prijssestraat zijn nu nog een paar rudimenten overgebleven. Die sloppen hadden zeer typische namen. In het Culemborgse dialect noemde men ze gewoon 'reten'. De oudere Culemborgers zullen zich ongetwijfeld herinneren dat achter de Vismarkt een slop was met de naam Reet van Mansie Mors en aan de Zandstraat had men een slop met de naam Reet van Cesar. In de Prijssestraat hadden enkele reten zulke prozaïsche namen dat ik er voor kies om deze in de geschiedenis te laten verzingen. Sommige mogen wel vermeld worden en één ervan heette de Reet van Gard Hampo. Daar woonden destijds verschillende typen, die heel slecht met elkaar over weg konden.

Zo woonde er een 'onbestorven' weduwe die, hoewel zij niet zo piepjong meer was, toch nog genoeg levenslust bezat om alle hindernissen het hoofd te bieden. Zij voorzag in haar schamel onderhoud door te wassen en zij ging er prat op dat zij nette wassen deed voor 'nette lui'. Van de burens nam ze geen notitie en ze had zich eens laten ontvallen, dat het maar 'vullis is'. Als gevolg daarvan was er steeds ruzie. In haar huisje was geen keuken en er was ook geen achterom, zodat ze bijna altijd in het smalle steegje voor haar woning stond te wassen.

Ze had een welluidende stem en ze zong altijd hetzelfde liedje, of liever een twee-regelig gedeelte ervan. Op een laag tafeltje stond een tobbe met daarover een wasplank. Telkens als er een stuk wasgoed op die plank was gelegd, nam ze de wasborstel, smeerde er een kluitje zeep aan en op het rytme van haar borstelstreek, die in dit geval de toonlengte bepaalde, volgde haar lichaam de cadans. Zij zong dan:

Jij / komt / niet / aan / mijn / komkommertje
's avonds / in / de / maneschijn

Daarna keerde zij het stuk wasgoed om, smeerde weer een kluitje zeep aan de wasborstel en begon op dezelfde melodieuze wijze opnieuw over haar komkommertje

te lamenteren. En dat ging altijd maar zo door. Verder dan die twee regels kwam zij nooit. Het spreekt vanzelf dat zij op den duur haar burens en in het bijzonder Hein de Vetklep met die non-stop wasoperette danig irriteerde. Haar coiffure, dat wil in dit geval zeggen haar haardracht, droeg zij à la haar-op-zolder, maar dan een beetje rommelig, waardoor zij een sprekende bijnaam had gekregen. Men noemde haar Kee Haarindewar. Er werd stiekem door de burens verteld dat Hein de Vetklep een vergeefse poging had gedaan om het waswater voor Kee te dragen.

Hein de Vetklep ontleende zijn bijnaam aan zijn broek. In die tijd bestond er nog geen confectie. Alle kledingstukken werden apart gemaakt en waren dus zeer verschillend van model en snit. Ook was de gulp toen nog niet bekend, zodat iedere mansbroek van een klep was voorzien. De klep van Hein's broek was breed, liep van broekzak tot broekzak en werd met vier knoopsgaten aan de broekband, waaraan evenzovele knopen zaten, vastgeknoopt. Het spreekt vanzelf dat zo'n klep enige keren per dag voor noodzakelijke verrichtingen als een luikje omlaag moest. Als een man in het gelukkige bezit was van een handige vrouw die behoorlijk naaien en verstellen kon, liep zo'n klep niet in de gaten. Maar Hein's vrouw verstond niet de kunst om de knoopsgaten, die verrafeld en ingescheurd waren, te

herstellen. Het gebeurde ook wel dat enige knopen ontbraken, waardoor de klep niet behoorlijk gesloten kon worden, zodat dan een gedeelte van de binnenkant van de klep zichtbaar was. Als Hein ‘in de lorum’ was, besteedde hij minder zorg aan zijn toilet, zodat iedereen kon zien dat binnen- en buitenkant van zijn klep even vet was. Vandaar: Hein de Vetklep.

De vrouw van Hein was een beklagenswaardig schepsel. Ze was ziekelijk en ze zei altijd dat ze ‘kort-ajemig’ was. Eens toen ze het weer eens erg benauwd had, werd de dokter gehaald. Hij gaf haar poeiers omdat ze aamborstig was, maar Hein de Vetklep zei dat het allemaal maar smoesjes waren. Ze was doodgewoon ‘dampig’ en daarmee uit. Ze was nogal kwebbelzuchtig, stookte graag ruzie en als er herrie was in de Reet, lachte zij van plezier. Het was in hun huis zeer armzalig. Nog geen blind paard kon daar kwaad aanrichten. Haar grootste ongeluk was dat ze niet tellen kon, en daar maakte haar man misbruik van.

Hein stond bekend als een goede klompenmaker. Als hij ’s woensdag begon te werken, had hij ’s zaterdags meer verdiend dan zijn kameraden die een dag eerder aan de slag waren gegaan. Het gebeurde vaak dat hij na heel lang en hard werken wel zes gulden per week verdiende. Zijn gewoonte was dan om thuis te komen met vierhonderd centen die hij vervolgens, in een daarvoor bestemd zakje, aan zijn vrouw gaf. Zij maakte daar geen ruzie over zoals andere vrouwen, wier mannen met vijf gulden thuiskwamen. Zij schepte de hele week op: iedere middag erpels met boom-olie en azijn, ’s morgens en ’s avonds brood met stroop. En Hein dronk een stevig slokkie: zondags, maandags, dinsdags. Op vrijdag zat zijn vrouw wel eens in de knoop, doch Hein deed dan net of hij er niets van begreep.

Op een keer kwam Hein dronken thuis. De wassende buurvrouw begon met steeds luider stem te komkommeren, waarop Hein erg kwaad werd en uitriep dat hij daar een eind aan zou maken. Toen hij de volgende morgen geheel ontnuchterd was, rijpte bij hem het plan om zijn zingende buurvrouw te treffen in haar meest kwetsbare plek: haar wassen.

In die tijd vierde het bijgeloof nog hoogtij, vooral het geloof aan toverheksen. Er waren twee soorten heksen, namelijk het soort dat op een bezem door de lucht kon rijden, terwijl een ander soort een zeug als vervoermiddel had. Iedere bedaaide vrouw liep de kans van hekserij verdacht te worden. Er was slechts een gerucht nodig om iemand te beschuldigen van meer te kunnen dan ‘recht-toe’.

Toen het wraakplan in Hein gerijpt was, ging hij die avond laat naar bed; pas toen het twaalf uur sloeg, maakte hij aanstalten. Hij stoorde daarmee opzettelijk zijn vrouw in haar slaap. Hij nam de pot van de beddeplank om die in de gang voor de huisdeur te ledigen. Hierna deed hij de huisdeur met groot kabaal dicht, zodat zijn vrouw vroeg wat al dat lawaai te betekenen had. Hein deed of hij geschrokken was en zei tegen zijn vrouw dat er een zeug in het steegje liep en dat Kee Haarindewar er bovenop zat! Hiermee zat de laster in het doel.

De vrouw van Hein stond de volgende ochtend vroeger op dan gewoonlijk en

haastte zich om naar de ‘water-en-vuur-vrouw’ te gaan. Van daaruit begon het boze gerucht. Binnen een week had het verzinsel van Hein reeds zijn weg gevonden. De burens kwebbelden over de toverheks alsof zijzelf gezien hadden dat Kee op een zeug zat. De kinderen staarden haar angstig na en sommige moeders riepen hun kinderen waarschuwend terug, als zij in de nabijheid van de Reet, waarin Kee stond te wassen, aan het spelen waren.

Het duurde niet zo heel lang dat Kee haar wassen kwijt raakte, en men hoorde haar niet meer aan de wastobbe zingen. De winter die volgde, wierp haar in het ziekbed. Men zag haar niet meer en in de daaropvolgende zomer stierf zij stil en verlaten.

Kee werd van de armen begraven. Zij had geen verwanten en dat wilde in die dagen zeggen dat het zakkendragersgilde de begrafenis moest verzorgen. Iedereen voelde dat als een vernedering. Toen de kist in het steegje op de baar werd gezet, stonden de burens als naar gewoonte op een afstand te kijken. De lucht was onheilspellend donker, het onweerde, en bliksemflitsen kliefdren oogverblindend door de lucht boven de stad, gevolgd door geweldige donderratels. Toen Trui de Koeluis betoogde van haar moeder gehoord te hebben dat Onze-Lieve-Heer het altijd laat donderen als er een heks begraven wordt, stoven de angstige burens uiteen.

JOH. VAN REDICHEM
7 februari 1947

Een huwelijks-vaudeville te Culemborg

Aan de Molenwal stond zo'n goede zestig jaar geleden een rij kleine huisjes. In een van die huisjes woonde toen Dorus de Zeute, die getrouwd was met Maai Rimpel. Zij ontleende haar bijnaam aan het vel dat haar aangezicht sierde. Hun dochter Mie heette ook Rimpel, doch zij was een struise meid die er goed zijn kon en zich ook geducht deed gelden. Zij zwierf's avonds laat op straat en had zich geoefend in het kaartleggen. Dorus de Zeute dronk een stevige borrel, bracht op zaterdagavond, op zondag en op maandag bezoeken aan zowat alle kroegen en bekommerde zich niet om zijn vrouw en dochter. Die moesten naar de mening van Dorus 'd'r eigen kostje maar opscharrelen'.

In die tijd was het jaarlijks acht dagen kermis, van dinsdag tot de volgende dinsdag. Zo'n ouderwetse kermis kan niet vergeleken worden met een kermis van tegenwoordig. Een geliefkoosde bezienswaardigheid was het 'kijkspul', waarin men door glazen lenzen allerlei tonelen kon zien. De mensen liepen dan achter elkaar om beurtelings te kijken. Mie Rimpel was ook het kijkspul ingegaan en vlak achter haar liep Hein de Kat. Als Mie voor een kijkgat aan het giechelen was vanwege een gewaagde voorstelling die daar te zien was, drong Hein een beetje op om te trachten met Mie door hetzelfde glas te kijken. Bij die gelegenheid hadden Mie en Hein afgesproken samen Beste Kermis te vieren, zoals men toen de laatste dag of sluitdag noemde. Dat was in dit geval wel iets bijzonders, omdat Mie een wilde meid was en Hein erom bekend stond dat hij een 'kwaje dronk' over zich had. Dat wilde zeggen dat hij, als hij dronken was, alle hindernissen kon nemen.

Na enige maanden had Hanne Geelgat al heel gauw rondgekwebbeld dat Mie moest gaan trouwen. En inderdaad werden allerlei voorbereidingen getroffen om bij de ondertrouw – het zogenaamde aantekenen – 'fetje' te vieren, zoals toentertijd gezegd werd van een buurfeest waar gegeten doch vooral gedronken werd, welk woord nog een naklank was uit de Napoleontische tijd en was afgeleid van het Franse woord 'fête'.

Hein de Kat werd door zijn drinkebroers danig in de maling genomen. 'Mie heeft jou tegen de lamp laten lopen', verweet Klaasvaar, en de Hommel knetterde voortdurend schimpscheuten in dezelfde richting op Hein af. Hein de Kat zon op

weerwraak en naarmate het ondertrouw-fetje naderde, steeg zijn tegenzin om met Mie te trouwen.

Kobus de Hommel was een zwerver en toefde veel in slaaphuizen, zoals toen de volkslogementen werden genoemd. Hierdoor kwam hij veelvuldig in aanraking met lieden die niet tot de domsten behoorden. Werken deden alleen de dommen! De Hommel kon óók, vooral als er jenever in de buurt was, gelegenheidsliedjes maken die graag gezongen werden. Klaasvaar was in de regel de voordrager, hoewel hij helemaal niet zingen kon. Met zijn guitige snuit en zwierige mimiek, die hij met zijn hoofd en armen kon maken, kreeg hij toch altijd de omstanders op zijn hand.

Op de avond van de dag van ondertrouw was de hele buurt voor de woning van Mie verzameld. Binnen werd geklonken en gedronken, doch de deur bleef dicht. Eindelijk ging de voordeur open en zag men een kluwen mannen en vrouwen al hossend zingen:

Zo lang als de lepel in de brijpot staat.
Dan treuren wij nog niet, dan treuren wij nog niet.

De Kale Peet, een buurman van Mie, trad met een volle kruik jenever naar buiten en liet een glaasje zonder voet telkens gevuld van mond tot mond gaan, zodat de stemming er al gauw in kwam. Klaasvaar, die met de Hommel reeds gerepeteerd had, klom op een wiegelende stoel, streek met zijn vlakke hand de tabakszever van zijn baard, verzocht stilte en begon op de wijze van: 'Al is ons Willempje nog zo klein, hoezee', als volgt:

Met kermis gingen Mie en Hein, – oewoe.
Tezamen uit en hadden gein, – oewoe.
Er werd gedronken en gehost.
En menigmaal een mop gelost.

Koor:
Oewoe, oewoe, oewoe. (bis)

Toen Hein goed in de lorum was – oewoe.
Hield Mie hem stevig aan zijn jas – oewoe.
Hein sprak vrijmoedig Mie toen aan.
Ik wil met jou naar bed toe gaan.¹

[1]
Een equivalent voor:
ik wil met jou gaan
trouwen.

Koor:
Oewoe, oewoe, oewoe. (bis)

Mie vroeg of hij belazerd was – oewoe.
Trok kwansuis aan zijn lange das. – oewoe.
En zeide Hein in zijn gezicht:
'Hou op of ik sla je ogen dicht'.

Koor:
Oewoe, oewoe, oewoe. (bis)

Maar Hein was door het dolle heen – oewoe.
Kneep nu en dan in Mie d'r been – oewoe
Hij voerde almaar brandewijn,
Totdat ze zeide: ***!

De laatste regel en de nog volgende twee coupletten kan ik hier niet vermelden, omdat de Hommel in steeds stijgende lijn allerlei uitdrukkingen bezigde die geheel niet passen in deze folkloristische vertelling.

In de verte verscheen Driekus de Dominee, die zeer rad van tong was. Hij had die dag niet gewerkt en nogal gedronken. Hij werkte zich met zijn ellebogen naar binnen en begon op zijn manier te preken: 'Ik begeer jenever en als ik die niet krijg, zullen er rare dingen gebeuren'. 'Pats', zei Hein, en sloeg hem een blauw oog, waarna stoelen omhoog werden gezwaaid en glasgerinkel werd gehoord, en al spoedig lag alles kort en klein. Een voor een sloeg Hein allen de straat op en toen ten slotte ook de bruid naar buiten was gewerkt, bleek zij zo te zijn toetakeld dat haar rokken, bij wijze van spreken, halfstok aan haar lichaam hingen. Driekus de Dominee probeerde met enige grollen de ruzie tot bedaren te brengen, doch nauwelijks had hij de woorden: 'Mannen, broeders' gesproken, of Hein sloeg hem weer met één vuist munt. Het was een herrie van heb-ik-jou-daar. Maar tegen de tijd dat Hein en Mie zouden trouwen, was zowat alles in huis weer gerepareerd.

Ik kan mij uit mijn jeugd nog enkele folkloristische gebruiken bij trouwpartijen herinneren. Zo werd in de vroege morgen van de trouwdag door de buurtbewoners van kort geknipt gekleurd papier een 'loper' gestrooid en wel van de bruidswoning af tot aan het einde van de straat. Op het tijdstip dat het bruidspaar de ouderlijke woning verliet, stonden aan het einde van de gestrooide loper twee buurmeisjes gereed. Ieder had een mandje, gevuld met door hen zelf geknipte confetti om, vóór het bruidspaar lopend, een smal tapijt te strooien tot aan het stadhuis toe. Achter het bruidspaar liepen twee vrouwen, die bruidsuikers strooiden², waarop de krioelende kinderen en ook volwassenen zich wierpen om die lekkernijen te bemachtigen. In die tijd reed men nog niet naar het stadhuis. Een lopend bruidspaar was altijd iets indrukwekkends; het was in hoofdzaak de bruid die in het middelpunt van bewondering en belangstelling stond en door kenners geobserveerd en besproken werd.

[2]
In de regel waren dat de twee toekomstige schoonmoeders.

Er zat enige spanning in de buurt wat er met Hein en Mie zou plaatsvinden. Niet al te best aangeschreven bruidjes kon men toen ook over een minder fraai tapijt laten lopen. Op de trouwdag van Mie had men reeds voor dag en dauw een loper gestrooid van kaf, waarmee een zekere minachting tot uitdrukking werd gebracht. Het kaf lag van de woning aan de Molenwal door de Buitenmolenstraat tot aan de Binnenpoort toe. Het was een vrij dik tapijt, dat kwistig gelardeerd was met de geurige inhoud van een privaat en tot gissen aanleiding gaf wie dat gestrooid kon hebben.

[3]

Taal, melodie, onzin en ongelijkheid van klank wijzen erop dat ons Culemborgs volkslied als onkruid langs de straat is gegroeid. En toch, hoe vreemd het ook klinkt, het is voor Culemborgers een herkenningslied. Op een oorlogswinteravond, in 1943, stond een vijftigtal Culemborgers op een der verduisterde perrons van het Utrechtse station te wachten op de trein naar Culemborg. Die avond hadden alle treinen grote vertraging, en de reizigers stonden lijf aan lijf te wachten. Opeens verkondigden de luidsprekers dat de trein in de richting Den Bosch van een ander perron zou vertrekken, met het gevolg dat door gedrang en duisternis het verband tussen de Culemborgse reizigersclub werd verbroken. Een onzer stadgenoten zette hierop met luide stem het Culemborgse volkslied in, en het duurde niet lang of de club was weer vereend.

De trouwstoet zou om elf uur 's morgens van huis vertrekken. Er was tevorens in het bruidshuis nogal gepimpeld en in opgewekte stemming verbeidde men de tijd waarop Hein de Kat zijn bruid naar het stadhuis zou geleiden. Een grote menigte, door de Hommel en Klaasvaar opgetrommeld, had zich nabij het huisje van waaruit Mie zou trouwen, verzameld. Het gestrooide kaf betekende dat er iets bijzonders zou gebeuren. De tijd gaat altijd langzaam als er gewacht moet worden. Het was reeds half elf en de bruidegom was nog niet in zicht. Het was kwart voor elf toen Dorus de Zeute de deur opendeed, de Wal overzag, doch geen aanstaande schoonzoon ontwaarde. Het sloeg elf uur, de klok van de Barbaratoren begon te luiden; de spanning onder de wachtenden steeg zienderogen.

Opeens kwam een dronken stoelenmaker hijgend de Wal ophollen. Hij had sterk vooruitstekende lippen en kleine spleetogjes, die overschaduwd werden door hoogblonde ruige wenkbrauwen. Men noemde hem het Varken. Deze man deed de deining-verwekkende mededeling: 'Hein de Kat is nievers te veinden, ik kwam veur een toe-e-deur en de burens zee-en dat-ie 'm gesmêrd is!'. Een hoera steeg op uit het publiek, en toen men even later binnen hoorde razen en vloeken, wierp de Hommel zich als straatzangers-directeur op, en alle omstanders zongen uit volle borst het Culemborgse volkslied:

Hoe kraait de boer z'n haantje,
De kwartel hij slaat, hij slaat, hij slaat,
En de visjes al in de stromen,
Had je me maar, had je me maar
Onder de groene bomen
En de koekoek zingt overal
Overal, overal, overal!³

Het bleef de hele dag rumoerig in de buurt en het leedvermaak dat bij deze gelegenheid tot uiting kwam, moet men eigenlijk zien in de omlijsting van die tijd. Het duurde lang eer het publiek zich verspreidde. Binnen namen de familie en de genodigden het geval nogal fatalistisch op; het bruiloftsmaal werd verorberd en de voorradige drank opgemaakt. Wonder boven wonder bleef de Zeute, de vader van Mie, kalm en vrolijk. Tegen schemerdonker werd het Varken erop uit gestuurd om

enige kruiken jenever te halen. Het Varken ontmoette onderweg Driekus de Dominee, die net zo lang aan het preken bleef dat het Varken bezweek om een der kruiken te ontkurken en toen ging het mis. Het duurde niet lang of ze liepen gearmd luidkeels te zingen dat het leven toch zo ‘wonder sjeun’ was. Deze pret was van korte duur; het duurde niet lang of de politie bracht het Varken en de Dominee in ‘de kast’, waaruit zij eerst de volgende morgen werden losgelaten.

De huisjes waarvan in het begin van deze vertelling melding werd gemaakt, stonden aan de binnenvoet van de Wal. Op de berm en op de helling was voor ieder huisje een klein grasveldje. Enige dagen na het verstoorde bruiloftsfeest gebeurde daar een ontstellend ongeluk. Of het kwam van de doorgestane emotie of ten gevolge van dronkenschap, weet ik niet meer, doch op een zaterdagavond zaten daar in het gras: Dorus de Zeute, Huib den Daalder en Arie de Tijger. Opeens viel de Zeute voorover, kon niet meer praten en was aan een zijde van zijn lichaam verlamd. Met vereende krachten werd hij voorzichtig de Wal afgerold en in huis gesjord. Klaasvaar, die juist kwam aanlopen en overal grappen maakte, stak zijn handen omhoog en riep luid: ‘Jandorie, de Zeute he-t-’n rolberoerte!’

De volgende dinsdag werd de Zeute begraven. Klaasvaar had een ‘draagplaats’; hij had een hoge hoed geleend die veel te groot was, zodat hij die met gevouwen kranten nauwer gemaakt had. Onderweg puilden enkele slierten van dat papier onder de rand van zijn hoed uit. Doch Klaasvaar sjouwde in ganzepas met zijn schouder onder de baar⁴, tot aan het kerkhof toe. Toen de kist in het gedolven graf werd neergelaten, namen allen hun hoed af. Uit de hoed van Klaasvaar vielen enige kranten. Hij boog zijn hoofd voorover en keek naar de gevallen inhoud van zijn hoed. Op de terugweg had Klaasvaar het een beetje benauwd: de rand van zijn hoed stond op zijn oren, zodat hij zijn hoofddeksel telkens met twee handen achterover moest drukken om te kunnen zien waar hij was.

[4] Het begraven per draagbaar was tot het begin van deze eeuw nog vrijwel algemeen. De lijkkoets vond men in die tijd iets griezeligs.

9 januari 1948

Idyllische bessenpluk te Culemborg

Het verhaal dat ik nu ga vertellen is heel lang geleden gebeurd – echt gebeurd.

Aan de Markt woonde zestig jaar geleden een zonderling heertje. Als hij ging wandelen, droeg hij een hoge Engelse hoed, die van boven ronde hoeken had. Een soort hoed die nooit uit de mode ging. Bij regenachtig weer sjouwde hij altijd een groene paraplu met zich mee met een spanwijdte zo groot dat er wel vijf mensen regenvrij onder konden lopen. Het huis waarin het zonderlinge heertje woonde, staat, hoewel verminkt en verprutst, nog aan de Markt.

Nu wil ik eerst iets vertellen over zijn naam. Ik zei al dat hij klein van postuur was. Hij heette Pieter, maar men noemde hem gewoon Pietje. Hij stamde uit een voorname oude familie, waarvan hij de laatste vertegenwoordiger was. Hij was vrijgezel gebleven en derhalve voorbestemd om de stamboom van zijn familie af te sluiten. Het eigenaardige van deze man was dat hij op vrij hoge leeftijd nog blij gaf niet afkerig te zijn van het beste deel der schepping.

Toen de Burgerlijke Stand nog niet bestond, was het in ons land, vooral in de zeventiende eeuw, gebruikelijk om familienamen die niet al te welluidend klonken, van een Latijnse uitgang te voorzien. Zo werd Hugo de Groot bij voorbeeld Grotius en Gijsbert Voet, de bekende contraremonstrant van de Synode van Dordrecht, werd Voetius. De voorouders van onze Pietje heetten Hond, aan welke naam eveneens een Latijnse uitgang was gegeven. Onze hoofdrolspeler heette dus voluit Pieter Hondius.

Zeventig jaar geleden was hij hier de enige kassier, in het huis dat nu nog als stille getuige aan de Markt staat. Aan de voorzijde van het huis was een grote kamer alsmede een brede gang, waarin een staande klok langzaam en rustig tik-takte. Tegen de linker gangwand stond een fraaie zitbank en daar tegenover hing een kwikbarometer. In de stoep voor het huis stonden twee lindebomen, die het huis beschaduwden. Aan de zijkant van het huis, aan de wagenweg, lag de ingang van het kantoor. Hier stond een lessenaar met aan beide kanten twee hoge krukken. De kassier en zijn kantoorbediende hadden, als er niets te schrijven was, uitzicht over de volle lengte van de Markt. Boven het afgeschuinde raam van de hoek Markt-wagenweg hing een ovaal bord, waarop stond dat de kassier ook correspondent was van de Nederlandsche Bank. De industrie lag hier toen nog in de

Orig. H. H. Baldingh Czn. Culemborg.

Binnenpoort. Culemborg.

De Markt met de Binnenpoort. Links het pand van P. Hondius

windselen en de middenstand was over het algemeen arm.

De loopknecht heette Stoffel en liep met zijn grauwlinnen zakje altijd zeer langzaam langs de straat. Hij was heel erg dampig en als hij een hoestbui had, ging hij op de rollaag van een stoep zitten. Stoffel verdiende niet veel bij Hondius en daarom hadden veel mensen medelijden met hem, vooral als hij zat te hoesten.

Achter het huis van Hondius lag een grote tuin. Deze grensde aan de oostzijde aan de oude rooms-katholieke begraafplaats en aan de westzijde aan het Lanxmeerse Binnengrachtje. In die tuin stonden, behalve verschillende vruchtbomen, ook en vooral veel bessenstruiken. Die tuin was een soort wildernis. De eigenaar was van beroep dan wel kassier, maar geen geldwolf. Hij was welgesteld, maar zijn levensbehoeften waren eigenlijk maar zozo. Hoe het ook zij, als de bessen rijp waren, mochten meisjes en jonge vrouwen die komen plukken. Geld wou hij er niet voor hebben, maar voor niets – dat ging ook weer niet. Pietje hield veel van kussen. Ieder meisje dat met een mandje gewa-

pend aan de voordeur belde, werd door hem vriendelijk binnengelaten en uitgenodigd op de zitbank plaats te nemen. Dan ging hij naast haar zitten en probeerde erop los te zoenen. Iedereen wist dat en soms stonden de meisjes in de rij voor de deur; zij vonden het wel lollig dat zij zo goedkoop aan een mandje bessen konden komen.

Maar soms gebeurde het dat er een argeloze vrouw op de stoep stond met de vraag of zij bessen mocht plukken. Er ontstonden dan allerlei merkwaardige tonelen en verwickelingen. In die tijd waren de meeste jonge vrouwen nog bedeesd, vooral voor dat soort oude heren die op iedereen verliefd werden. Zo belde er eens een knappe jonge vrouw bij hem aan.

'Kom binnen juffrouw en ga zitten'. 'Ik ben een fatsoenlijke vrouw', antwoordde zij. 'Dat weet ik juffrouw', lachte Pietje haar toe. 'Maar ik wens dat ook te blijven', repliceerde zij. 'O', zei Pietje, 'dat wist ik niet'.

In die tijd droegen de vrouwen nog haarspelden en de volgende dag stond Pietje voor het raam met een rood gezicht dat kriskras gekerfd leek.

JOH. VAN REDICHEM.

17 september 1948

Bijgeloof in de vorige eeuw te Culemborg

Aan de Prijssestraat, hoek Kloosterstraat, stond zeventig jaar geleden een groot oud huis, dat in vier vertrekken was verdeeld. In dat huis woonden vier gezinnen. Een der bewoners noemde men Jan Pakaan en zijn vrouw heette Dulia. Dit echtpaar hoorde bij elkaar als donder en bliksem. Ze dronken allebei een stevige borrel. Weinigen konden met zoveel lawaai ruzie maken als deze twee. Als anderen wat met elkaar te verhapstukken hadden, werd dat in de regel binnenshuis uitgevochten. Jan Pakaan en Dulia daarentegen trokken bij verschil van mening meteen de straat op en begonnen zeer luidruchtig te kijven en te vechten. Dan liepen de burens te hoop, kringden een levende haag om het vechtende tweetal en bleven net zo lang genieten tot beiden van vermoeidheid niet verder konden. Dulia was tegen Jan opgewassen; bovendien was zij niet onknap. Andere mannen zeiden wel eens dat het jammer was dat Dulia zo'n lelijke 'smeerkees' had.

Nu hoeft een man niet altijd mooi te zijn. Er zijn voor de vrouw ongetwijfeld andere aantrekkelijkheden, die met andere zintuigen dan het 'gezicht' kunnen worden waargenomen. Jan Pakaan was in het geheel niet knap van uiterlijk. Hij ging iets gebogen en het formaat van zijn neus leek wel met twee vermenigvuldigd te zijn. Hij liep met negotie, en in de hengelmand die hij aan een zijner armen droeg, lagen de snorpijperijen in bonte mengeling dooreen. Daarmee ventte hij langs de huizen en de goeode burgers gaven hem dan een cent, die hij in dank aannam. Zo kon hij 's maandags wel tachtig cent ophalen en dat was allemaal winst. In die tijd kostte een borrel vijf cent. In de overige dagen van de week ging hij naar buiten 'de boer op' en dan gebruikte hij een kruiwagen, die hij zelf had gemaakt. Dit vervoermiddel heette wel kruiwagen, doch het leek meer op een kist met twee handbomen. Vooraan zat een wiel, dat bij ieder omwenteling piepte. Als Jan Pakaan naar de overkant ging venten, moest hij altijd de stad door om aan de Lek te komen. Het was in die tijd erg stil in de stad, zodat iedereen aan het piepende wiel van de kruiwagen kon horen dat Jan Pakaan in aantocht was. Men hoorde dan: kiet-kiet-kiet-kiet.

Dulia had, voor ze met Jan trouwde, een kind. Het was een jongen met een weerbarstige natuur. Hij maakte al complimenten tegen de borsten van zijn

moeder voordat hij haar melk geproefd had. Dulia was nog niet oud, doch het hete bruisen van haar bloed was reeds bedard toen zij met de Pakaan trouwde. Het kind was een beetje mismaakt. Het had kromme, naar buiten gebogen dunne benen, een dik buikje en vooruitstekende tanden. Toen hij zes jaar oud was, speelde hij altijd voor het huis op de straat. Men noemde hem de Annek.

Schuin tegenover Jan Pakaan woonde in die tijd een kaasboer, die in de zomer met een karretje zijn diverse kaasoorten in en buiten de stad ging venten. In de winter leurde hij met manden langs de deur. Hij was niet groot van stuk en had een smal gezicht. Om wat meer te schijnen en indruk te maken, had hij zijn baard laten groeien, die hij niet behoorlijk onderhield. In de stugge bruine haren van zijn baard zat een beetje krul en deze was het best te vergelijken met een rolletje verroest gekruld ijzerdraad. Hij was nogal hitsig van aard en als hij een paar borrels gedronken had, was hij grenzeloos vrijmoedig. Men noemde hem de Teujeu.

Iedereen kende de Teujeu, die bovendien een grapjas was en eigenlijk vooral opviel door zijn onopvallendheid; kortom een uitzonderlijk straattyp. Zijn populariteit was er ook de oorzaak van dat van zijn naam een werkwoord gevormd was. Als hij dronken was, zei men dat hij geteujeud had. Hij had de gewoonte om met een stuk kaas bij bepaalde woningen naar binnen te gaan, wanneer hij vermoedde dat de man niet thuis was. Als alles veilig was, probeerde hij de vrouw te bewegen botje-bij-botje te leggen en jenever te halen. De Teujeu was getrouwd en zijn vrouw was erg, heel erg bijgelovig en dus ook hevig jaloers. Als zij een andere vrouw zag met een rood of een beetje geschramd gezicht, dan geloofde zij stevast dat dat gezicht in aanraking was geweest met de baard van haar man.

In die dagen heerste in Culemborg een heftige roodvonk-epidemie, waarbij ook de Annek bezweek.

De woning van Jan Pakaan bestond uit één vertrek. Er was een bedstee en onder de schoorsteen was een 'vuister', een soort van gemetseld fornuis, gemaakt. Voor de schoorsteenwand hing een spiegel, naast de bedstee hing een kruisbeeld dat overhuifd was met een verdroogd palmtakje, en tussen schoorsteen en bedstee hing een schilderijklokje te tiktakken.

Op twee naar elkaar toe geschoven stoelen stond het kistje waarin de Annek lag. Hij was met geopende ogen gestorven en toen hij gekist werd, had men op elk oog een cent gelegd. Men zei dat daardoor de ogen vanzelf sloten. Op de tafel stond een olielamp en op het kistje was een glaasje met olie gezet, waarop een drijvend katoenpitje brandde. Dit open vlammetje veroorzaakte allerlei bewegende schaduwen.

Uit balorigheid was Jan Pakaan naar de Teujeu gegaan en samen gingen ze naar de kroeg, zodat Jan Pakaan zijn onevenwichtige vrouw in een vreselijke toestand van verdriet en overspanning alleen thuis liet. De moeder van de Annek zat, met haar ellebogen op de tafel gesteund, met het hoofd in haar handen te sluimeren.

De Kloosterstraat
omstreeks 1955

Het was al laat in de avond toen Dulia opeens luid gillend de straat oprende en zich gedroeg als een waanzinnige. De burens, door het lawaai naar buiten gelokt, kringden zich om de wanhopige moeder, die inmiddels op de grond was gevallen en lag te stuiptrekken. Onder de omstanders bevond zich ook Kee Wip-m'n-ding, die de leiding nam en zei dat Dulia van d'r stokje was gevallen en voorzichtig moest worden opgebeurd. Met vereende krachten werd ze bij de Teujeu in huis gebracht en net zo lang met azijn aan de polsen en voorhoofd bewerkt tot ze weer bijkwam. Toen zij uit haar bezwijming ontwaakte, vertelde ze onder een vloed van tranen dat een zwarte hand de spiegel had omgekeerd en de slinger van de klok had stilgezet!

De oudere Culemborgers zullen zich ongetwijfeld Kee Wip-m'n-ding nog wel kunnen herinneren. Het was een typische verschijning, met haar doedeltje haar scheef-op-zolder en haar breeduit-staande rokken, die wij nu 'old-look' zouden noemen. Vanwege haar tandeloze mond was de punt van haar kin heel dicht de punt van haar neus genaderd, zodat zij precies op een toverheks leek. Kee was bepaald niet bang uitgevallen. Toen zij dat schimmige relaas van de ongelukkige moeder van de Annek had gehoord, ging zij doodgemoedereerd het huis van Jan Pakaan binnen, zette de klok stil en keerde de spiegel achterstevoren. Toen nam ze het lichtje van het kistje en lichtte de deksel op om te kijken of de Annek er nog in

lag. Nadat zij het deksel en het walmende lichtje weer op hun plaats had gebracht, ging ze terug naar het huis van de Teujeu.

Toen zij binnenkwam, werd zij met open mond en grote ogen aangestaard. Voor zij echter gelegenheid had om te vertellen dat er eigenlijk niets was gebeurd en dat de moeder van de Annek waarschijnlijk een verwarde droom had gehad die veroorzaakt was door het verdriet om haar dode zoon, kwamen in een vrolijke stemming de Teujeu en Jan Pakaan binnen. Zij waren samen in de kroeg geweest en hadden 'm daar van katoen gegeven.

Jan Pakaan was erg onthutst toen hij vernam wat zijn vrouw was overkomen en moest het van de verzamelde buurvrouwen danig ontgelden. Hij had zijn vrouw alleen gelaten bij het dode kind en bovendien had hij verzuimd de spiegel te bedekken en de klok stil te zetten. De Teujeu nodigde Jan Pakaan uit subiet mee te gaan om dat verzuim te herstellen. Samen gingen ze naar de woning waarin de Annek gekist lag.

Toen zij de deur openden en binnentraden, stonden beiden stijf van schrik. De spiegel was gekeerd en de klok stond stil. Zou dan toch een zwarte hand dat gedaan hebben? Van angst hielden zij elkaar vast en bibberend over al hun leden gingen zij weer terug. Bleek als een beddelaken van de schrik kwamen zij binnen. Het angstzweet sijpelde langs hun wangen en zij konden geen woord uitbrengen.

Toen nam Kee Wip-m'n-ding het woord en verweet in de eerste plaats aan de Pakaan dat hij zijn vrouw alleen thuis had gelaten. Daarna keerde ze zich tot de Teujeu, doch nog voor Kee haar mond kon openen, sprong de Teujeu op en met knarpende stem riep hij tegen haar: 'Léleke toverheks, das allemaol jou wârk'.

Toen de Annek begraven werd, liepen de bureu te hoop om te zien of de toverheks nog staaltjes van haar zwarte kunst ten beste zou geven. Er gebeurde echter niets en om geen argwaan te wekken, was Kee in haar huis gebleven. Hetgeen overigens bij gebeurtenissen als deze niet haar gewoonte was.

22 oktober 1948

Schoolromantiek in de vorige eeuw te Culemborg

Zeventig jaar geleden lag het volksonderwijs nog in de windselen. Het schoolleven had toen een veel ruwer karakter dan tegenwoordig. De leerlingen, vooral zij die analfabetische ouders hadden, waren zeer vatbaar voor een soort vrijheid die heel dicht de losbandigheid naderde. Zij konden maar moeilijk aan de orde en regelmaat van de school wennen.

Als men zich over de geschiedenis van de jeugd van die tijd heenbuigt, is het alsof van ontzetting de keel wordt dichtgeknepen. De kindersterfte was ontstellend hoog. Wie in leven bleef, droeg merkbaar de sporen van armoede en ontbering, waardoor de geestelijke eigenschappen in evenredigheid nadelig werden beïnvloed.

In die tijd bestond er nog geen leerplicht. Het spreekt vanzelf dat kinderen van ouders die het belang van het onderwijs niet konden inzien, van huis-uit ook niet gesteund werden om de school trouw te bezoeken. De kinderen konden zo ongestraft spijbelen, waardoor er een soort vijandschap ontstond tussen 'meester' en 'leerling'. Van enig contact tussen school en huis was absoluut geen sprake. De uitscholigheid werd ook nog in de hand gewerkt doordat ouders hun kinderen lieten werken. Culemborg stond toen bekend om de vele kleine fabriekjes, zoals klompenmakerijen, sigarenfabriekjes, stoelenmakerijen, mandenmakerijen en allerlei éénmanszaken. Hierin was kinderarbeid regel en vooral noodzaak om de gezinsinkomsten enigermate te verhogen. Al deze factoren hielpen mee om de school regelmatig gedeeltelijk te ontvolken.

In de hoogste klas kwamen alle leerlingen terecht die de leeftijd van twaalf jaar hadden bereikt. Hierin werden veel grappen uitgehaald en was het prettig toeven, behalve voor de bovenmeester. Bijna alle leerlingen droegen poëtische en prozaïsche bijnamen, die in letterlijke en in overdrachtelijke zin geur en kleur gaven aan het schoolleven.

In 1874 werd aan de Lange Havendijk de rooms-katholieke jongensschool in gebruik genomen. Het gebouw bestond uit twee lokalen, die waren gescheiden door een glazen wand. Tegen de blinde zijgevels stonden op een kleine verhoging de bovenmeester in het ene lokaal en de ondermeester in het andere lokaal. Door

de glazen wand konden ze elkaar zien staan. In ieder lokaal stonden twee rijen schoolbanken, zodat de school eigenlijk vier klassen had. De leerlingen zaten daar van 's morgens negen tot twaalf en 's middags van twee tot vier uur. Er was toen nog geen speelplaats en evenmin werden de leerlingen gelucht. Tochtvrije ramen kende men evenmin en de tuimelramen werden bij regen en wind dichtgetrokken. Achter de school was een smalle gang waar de urinoirs en de plee stonden. Deze topografische uiteenzetting is nodig om de lezer een omlijsting van het verhaal te geven dat nu volgt.

De bovenmeester had, zoals alle andere onderwijzers, een bijnaam. Deze was ontleend aan zijn jas. Hij had een jas met onder aan de mouwen brede bontrand. Die jasmouwen waren nogal ruim, zodat de bovenmeester, als het koud was, zijn handen in de mouwen kon steken. Als hij zo met zijn handen in de mouwen over straat liep, leek het net of hij een mof droeg. Vandaar zijn bijnaam: de Mof. De ondermeester daarentegen had een grote snor en een paar grote doordringende ogen; hij werd de Tijger genoemd. Deze twee meesters regeerden, ieder met behulp van een kwekeling, de twee-lokalige school.

De Mof was in de school altijd gewapend met een stuk panlat, dat hij gebruikte om op de landkaart plaatsjes aan te wijzen. Als het nodig was de leerlingen in bedwang te houden, werd de lat als slagwapen gebruikt.

Het kruispunt Havendijk-
Lange Havendijk-
Visstraat

Het spreekt vanzelf dat de onderwijzers in die tijd voor een moeilijke taak stonden. Leerlingen die van huis uit geen stimulans hadden meegekregen, voelden het schoolgaan als een vrijheidsberoving van de ergste soort. Het gevolg was dat de meester en zijn aan ordeloosheid lijdende leerlingen steeds op voet van oorlog met elkaar leefden.

Bovendien ontstonden er allerlei zielsconflicten met de leerlingen, die de meesters toen nog niet psychologisch konden oplossen. De panlat werkte meestal de vijandschap in de hand, vooral in de hoogste klas waar een allegaartje van uiteenlopende ontwikkeling en geaardheid was verzameld.

Aan de wand, achter de lessenaar, hing een grote blinde landkaart. Eens vroeg de Mof, terwijl hij met de punt van de panlat Amsterdam aanwees, aan Hannes de Kruud: 'Hoe heet deze stad?'. Gartje Wiebus fluisterde snel aan het oor van de Kruud: 'Rusland', en prompt echode de Kruud: 'Rusland meester'.

Aan weerskanten van die landkaart hingen platen, die bij de behandeling van de gewijde geschiedenis werden gebruikt. Op een van die platen was het paradijs afgebeeld. Knusjes naast elkaar zag je Adam en Eva op een omgewaaide boomstam zitten. Vlakbij Adam en Eva bevond zich een grote, met geweldige manen gesierde leeuw, daarnaast stonden een onschuldige mekkerend schapenlam en een pauw met een schitterende uitgespreide staart. Op de achtergrond zag je een boom, beladen met goudgele appels, en om de stam kronkelde zich een met prachtige vlekken versierde slang. 'Zo mooi was het', zei de Mof, 'toen Onze Lieve Heer op de zesde dag alles geschapen had'. Dan probeerde de Mof aan de leerlingen duidelijk te maken dat scheppen een werkwoord is en dat het eigenlijk een doen-woord is. En terwijl hij met de panlat naar het uitgebeelde paradijs wees, zei hij: 'De mensen die iets maken of scheppen, hebben daar altijd grondstoffen of gereedschappen voor nodig. Onze Lieve Heer schiep alles door Zijn woord uit het niet'. De Mof zag aan de gezichten van zijn leerlingen dat ze er niet veel van snapten. Op datzelfde ogenblik snoot Korsjeskauwer zonder zakdoek zijn neus, waarop de Mof hem vroeg of hij het goed begrepen had. Korsjeskauwer keek angstig naar de panlat en antwoorde: 'Ja meester, ik begrep 't'.

Op een daarnaast hangende plaat stond de Ark van Noach afgebeeld. De Mof sprak altijd van Noë. Je zag een grote schuit, waarop een dak was gebouwd. Noach stond ernaast met een tekening in zijn hand bevelen te geven aan zijn zonen Sem, Cham en Jafet. Op de grond lag allerlei gereedschap als hamers, zagen, passers, dissels, boren en houten pennen. Op de achtergrond zag je een eindeloze stoet dieren paarsgewijze klaar staan om naar binnen te gaan zodra de zondvloed zou beginnen. De klaarblijkelijke bedoeling van deze plaat was om de leerlingen duidelijk te maken dat de Schepper van hemel en aarde geen gereedschap nodig had om iets te voorschijn te roepen, dit in tegenstelling tot de mensen die wel grondstoffen en gereedschap nodig hebben om iets te maken.

Eens op een morgen kwam de pastoor de school bezoeken. De Mof ontving

pastoor Jacobs zeer onderdanig. Hij bood Zijn Weleerwaarde een stoel aan en toen de pastoor daarop had plaats genomen, knipmeste de Mof weer naar achter zijn lessenaar terug. De leerlingen die bij het binnenkomen van de pastoor waren gaan staan, mochten weer gaan zitten. De pastoor had een vriendelijk gezicht. Hij had een kruisvormig bonnet op zijn hoofd en zijn soutane was van boven tot onder met dicht bij elkaar staande knoopjes dicht geknoopt. In zijn hand had hij een stapeltje prentjes waarop de Heilige Maagd was afgebeeld. Deze prentjes waren bestemd om aan de meest begaafde leerlingen te worden uitgereikt.

De Mof was niets op zijn gemak toen de pastoor aldus voor het front van de klas zat. Het zou nu moeten blijken hoe ver de leerlingen reeds gevorderd waren. Het ontging de leerlingen niet dat de panlat in de hand van de Mof begon te trillen. De pastoor knikte tegen de Mof, ten teken dat hij kon beginnen. Hij vroeg aan de Haarmop de tien geboden op te noemen. Deze kende er echter maar zes en nog niet eens in de goede volgorde. Toen was de beurt aan Billeritsie, die de vier Evangelisten moest noemen doch niets anders kon zeggen dan: 'Petrus en Paulus'. De Mof werd bleek want hij voelde dat hij tegenwerking kreeg, en de pastoor trok rimpels in zijn voorhoofd. De Mof wees met zijn panlat in de richting van Gijs de Bunzing en vroeg hem of Onze Lieve Heer gereedschap nodig had toen hij de aarde schiep. De Mof had geen ongelukkiger greep kunnen doen. De Bunzing trok een gezicht of-ie getikt was, keek eerst naar Frits Zuurkool die naast hem zat, keek toen naar de wandplaat waarop het paradijs stond afgebeeld, en vervolgens angstig naar de panlat. Onderwijl had hij zijn wijsvinger van zijn linkerhand in zijn neus gestoken en begon daarin vrolijk rond te wrikken. Tersluiks keek hij naar het fronsende gezicht van de pastoor en begon wat met zijn voeten te schuifelen. De Mof trilde van verontwaardiging en voelde heel duidelijk dat het mis zou lopen. Gemoedelijk zei hij: 'Kom nou Gijs, zit nou niet in je neus te peuteren, vertel jij maar eens wat Onze Lieve Heer nodig had'. Frits Zuurkool fluisterde de onthutste Bunzing iets in zijn oor, waarna deze triomfantelijk en een beetje opgelucht uitriep: 'n Neptang'.

[1]

De Vingerhoed was de naam van een doodlopend straatje aan de Nieuwstraat. Later heette het de Korte Nieuwstraat. Het is jammer dat dit slop niet Vingerhoed is blijven heten. Het paste zo goed bij de Naald, zoals in het midden van de vorige eeuw de Kloosterstraat heette.

De pastoor stond op, stak de prentjes weer in zijn zak en zei tot de Mof: 'Komt u vanavond even bij mij' en vertrok zonder dat de leerlingen gelegenheid kregen te gaan staan. De leerlingen hielden de Mof, die maar heen en weer liep te dreutelen, goed in de gaten. Zij stieten elkaar met de ellebogen aan en hadden heimelijk pret. Zij begrepen heel goed dat de Mof geen prettige avond tegemoet ging.

Zo omstreeks 1883 kwam een gezin uit Brabant in Culemborg wonen. Zij nestelden zich in de Vingerhoed.¹ Dit gezin bestond uit een weduwe met vier kinderen. Twee jongens vonden werk in de Glashut; iedere jongen verdiende daar vier en een halve gulden per week en hoefde slechts twaalf uur per dag te werken. Twee kinderen die nog te jong waren voor de Glashut, gingen naar school. De oudste van deze twee jongens droeg een door zijn moeder gemaakte kiel. Deze kiel was een beetje lang uitgevallen en al spoedig werd de jongen door de spotlustige

Culemborgse jeugd het Jak genoemd. De jongste was een leuk ventje en heette Gart-Jan. Zijn moeder, die iets zangerigs in haar dialect wist te leggen, sprak altijd van Gartjanneke.

In het begin konden deze twee Brabanders het slecht met hun Culemborgse schoolmakers vinden, maar de guitenstreken die zij uithaalden, waren een groot succes. Op een keer stak Gart-Jan zijn vinger op en riep: 'Menier, mag 'k efkes naor 't plaatske?'. 'Neen', snauwde de Mof, die zojuist door Rienus de Kikker was gesard, 'jij mag niet naar achteren'. Gart-Jan zei niets, peuterde in de opening van zijn broekje en plaste op de vloer. Uit het gegiechel van de hele klas begreep de Mof dat hij weer een nederlaag had geleden. Om zijn figuur te redden moest Gart-Jan voor de klas op een soort verhoging te 'pronk' staan. Toen de Mof hem wat hardhandig beetpakte, scheurde de broek van Gart-Jan aan de achterkant, zodat zijn hemd zichtbaar werd. De klas barstte opeens los en in koor klonk het luid, op Gart-Jan wijzend: 'Een koej die kallef!'. Het werd zo een rumoer dat de Mof de schooldeur openzette, de hele klas de Havendijk op joeg en de schuif op de deur deed. Het was elf uur in de morgen.

Van deze unieke gelegenheid maakte het Jak, de oudere broer van Gart-Jan, gebruik om zich in een klap populair te maken. Hij opperde het voorstel om die middag niet naar school te gaan. Dit idee vond algemene instemming, vooral toen voorgesteld werd 's middags in het veld slootje te gaan springen. Het Jak had nog een origineel idee. Hij vertelde dat zijn buurman kippen hield en zich wendende tot de Marmot, zei hij: 'As gij dan 'n panneke mee-bring, dan zorg ikke veur 'n kiep en dan gaan-ne-me in de Rolsche griend koken en braajen'.

Als verzamelpunt werd de Prijssestraat bepaald en tegen twee uur in de middag zaten daar op de houten balie die toen langs de spoordijk stond, op een rij: de Kikker, de Pen, de Wever, de Friemel, de Appel, de Nuks, de Stiebel, de Knijn, de Brak en de Entekont. In de verte, bij de Prijssestraat, kwam het Jak aanlopen met een pakje onder zijn linker arm; hij zwaaide met zijn rechterhand naar zijn kornuiten, die hij in de verte zag zitten. Iets verder in de Prijssestraat kwam nog een troepje aan: de Spreeuw, de Beer, de Bul, de Kruik en de Fluit. In het midden liep de Marmot met een soort braadpan, die hij bij zijn grootmoeder, die in de Reet van Cesar² woonde, had weggehaald.

Toen de klas bij het viaduct was verzameld, trok men al zingende naar de Vuilikkensteeg en zo de hoge Vicary op. Hier kon men gemakkelijk met een aanloop over de vrij brede uitloper van de Lanxmeersche Wetering, de Karnemelksloot, springen. Je kwam dan in de polder De Rol terecht. De Rolsche griend was met brede sloten omzoomd en als je eenmaal binnen was, zat je veilig. Er was geen veldwachter die er zonder polsstok kon komen. Het was daar een echt jongensparadijs. Er werd wat dood hout gesprokkeld en weldra stond de pan, gevuld met slootwater, op het vuur. De veren waren in een ommezien uit de dooie kip getrokken, waarna zij met een knipmes op een niet bepaald vakkundige manier werd openge-

[2] De Reet van Cesar was een slop in de Zandstraat, waar eenkamer-krotten stonden.

sneden, schoongemaakt en in de pan gelegd. Er werd almaar hout aangedragen en er werden posten uitgezet. De rookontwikkeling zou wellicht de argwaan kunnen opwekken van een of andere koddebeier.

De kip was reeds ruim een uur gekookt en wilde maar niet gaar worden. Met het oog op de tijd besloot men de kip toch maar eerlijk te gaan verdelen. Met het aanwezige knipmes kon men echter geen verandering in het model van de kip brengen. Er werd geprobeerd om er beurtelings met de tanden stukken af te scheuren. De taai kip bleef echter zo'n weerstand bieden dat de vleesmaaltijd geen doorgang kon vinden.

Op de terugweg werd aan het Jak de vraag gesteld wat er thuis zou gebeuren als zijn buurman in de gaten kreeg dat er een kip was gestolen? Het Jak begon te schateren en antwoordde: 'Buurman wit 't, want eergisteren lee 't kiepke al op de mestvûlt!' Nauwelijks was dat lugubere antwoord tot de schoolbende doorgedrongen of met vereende krachten werd het Jak de sloot ingeslingerd. Toen hij eruit geklauterd was, werd hij zodanig afgeranseld dat hij bont en blauw thuis kwam. Toen het Jak drie dagen later op school verscheen, was hij nog niet helemaal beter. De Mof nam geen notitie meer van het Jak en de klas had ook genoeg van die Brabander.

JOHAN VAN REDICHEM

25 maart 1949

Culemborg heeft in vroeger jaren heel wat logementen binnen haar muren gekend. De oudere Culemborgers kunnen zich hoogstwaarschijnlijk nog wel het laatste Culemborgse logement op de Molenwal herinneren. De eer van de afbraak van dit logement zal altijd voorbehouden blijven aan wijlen burgemeester Kestra, die zijn ambt hier in 1926 aanvaardde. In die tijd leed Culemborg nog aan tal van hardnekkige kwalen. De tot publieke mestvaalten gedegeneerde wallekanten rond het Culemborgse grachtenstelsel sprongen het meest in het oog. Wat minder opviel, maar daarom nog niet minder aanstoot gaf, was het lustig voortwoekerende kwaad van de volkslogementen. Men vond ze in alle delen van de stad. Het meest gefrequenteerde stond op de plaats waar nu het hotel De Keizerskroon aan de hiervoor genoemde Molenwal is gelegen. Daar vond men rondtrekkende straatartiesten, orgeldraaiers, ketellappers, muzikanten, berenleiders, liedjeszangers, schoorsteenvegers, brillenverkopers, bedelaars, doedelzakspelers, waarzegsters, zwervers, landlopers en bezembinders, allemaal broederlijk verenigd onder het gammele dak van hotel De Dierentuin.

Hotel De Dierentuin

Met enige fantasie zou men De Dierentuin het hoofdkwartier van de logementsbezoekers hebben kunnen noemen. Van daaruit opereerde men in de hele stad. Wilde men evenwel, om welke reden dan ook, niet naar het verzamelpunt terug, dan kon men ook elders terecht. Hetgeen uit het volgende nader zal blijken.

Schone lakens

Aan de Oude Vismarkt was een logement gevestigd, waar men tevens sterke drank kon kopen. Het heette Hof van Holland en werd veelal aangedaan door doortrekkende reizigers, die te gering van portuur waren voor de gerenommeerde hotels als De Klok en De Engelsche Ruiter op de Varkensmarkt, of voor Het Wapen van Gelderland aan de Stationsweg. De waard van het Hof van Holland rekende voor

logies met ontbijt dertig cent, hetgeen in die tijd een gepeperd prijsje was. Dat ontbijt bestond uit twee boterhammen en twee volle kommen koffie. Wou men schone lakens, dan gold een extra toeslag van vijf cent.

Naakt naar bed

Aan de Marktzijde van de Kleine Kerkstraat stond een ander volksverblijf. Een kleine maar, dat meestal bezocht werd door rondtrekkende muzikanten. Het ding was in die kringen zeer in trek, hetgeen misschien wel verklaard kan worden uit het feit dat het een blauw uithangbord voerde waarop drie vergulde kroontjes waren geschilderd, tezamen met de opvallend getekende aanduiding 'goed logies'.

Het voorhuis werd door de muzikanten benut om de instrumenten in op te bergen. Daaronder bevond zich een grote Turkse trom, die zowat een kwart van de beschikbare ruimte opeiste. De muzikanten deden zo hun eigen kost. Ze kochten echter gezamenlijk in. Ieder sneed op zijn beurt het brood en bediende zich voor belegsels uit een grote pot met vet van een geheel eigen geur en kleur. In warme dagen speelde het toneel van de voedselbereiding zich af op de stoep voor het hoekhuis. Het logies kostte slechts twintig cent, met alleen 's morgens één kom koffie. Ten einde de hele zomer hun hemd zuiver te kunnen houden, gingen de musici naakt naar bed.

Gut-gat

Een heel rumoerig volkslogement was dat in de Zandstraat. Op de hoek Zandstraat/Prijssestraat, die eigenlijk een driehoek is in verband met de aansluiting Varkensmarkt, stond het bierhuis van Tante Jet. Daarnaast hield Sientje Parfumeur een goed beklant manufacturenwinkeltje, en daar weer naast, de kant van de Zandstraat op, stond het oude logement van Jan Hoogendoorn. In zijn voorhuis koesterde hij een grote ouderwetse volbloed-eikehouten trekmanget, terwijl hij aan de tegenovergestelde kant een stoelenmakersbankschroef exploiteerde. In het achtervertrek woonde het hele gezin. Het logies kostte daar, bij gebrek aan een aparte kookgelegenheid, drie stuivers per nacht. De slaappleaatsen lagen op zolder en waren van eigen maaksel. Om de mannelijke bevolking te gerieven, had men op die zolder in de achtergevel een gat gemaakt en daar een oude kachelpijp doorheen gestoken. Niemand behoefde nu voor een kleine boodschap de hele reis langs de wankele trap naar beneden te maken. De trots straalde ouwe Jan van het verweerde aangezicht als hij nieuwelingen doel en betekenis van het zelfvervaardigde 'gut-gat' uiteenzette.

In dit logement vertoefden mensen van beiderlei kunne, oude zowel als jonge, precies zoals de straat die opleverde. De scharenslijpers en de berenleiders waren gewoonlijk vergezeld van een vrouw. Drinken deed men daar echter véél meer dan

eten. Eenvoudig omdat de logementhouder altijd dorst had en iedere logementsgast onmiddellijk de betekenis begon uit te leggen van het ‘lappen’, het uitleggen van geld voor jenever. Zijn moeite werd strijk en zet beloond met een ‘vrije dronk’.

Voor dit logement bestond wijd en zijd veel belangstelling, omdat er in geen enkele andere slaapstee meer gevochten werd dan in deze. De meeste ruzie ontstond tegen de tijd dat men naar bed moest. Dan wilde namelijk iedereen in het hoekje liggen. In dat hoekje lag men betrekkelijk veilig. Het beste bleek dat ’s morgens vroeg als de kudde overeind kwam. Dan stond het hele hok, als door een aardbeving getroffen, heen en weer te deinen, omdat iedereen, behalve de man in het hoekje, alles kwijt was. De een zijn complete negotie, de ander zijn schone hemd, een derde zijn geld en een vierde zijn al of niet tijdelijke echtgenote.

De Neps

Van alle volkslogementen spande de slaapstede aan de Molensteeg toch wel de kroon. Liep men de Havendijk af en de Molensteeg in, dan vond men links de stoelenmakerij van de NV Van Gaasbeek & Van Tiel en rechts een hele rij miezerige kleine huisjes. In een van die krotten woonde de Neps, een logementhouder die onderdak gaf aan alle gasten die een ander, om welke reden dan ook, niet onder zijn dak wilde hebben. Alleen de paria’s onder de bedelaars kwamen bij de Neps terecht. Hij was het geinige type van de stoelenmaker, die zich nergens iets van aantrok en alleen maar belangstelling had voor een borrel, een hap eten, een pijp tabak en grollen. Naar de mode van die tijd droeg hij de pet scheef op het hoofd met de klep over één van zijn wijduitstaande oren.

In het logement zelf was niet al te veel plaats en daarom wikkelde men vele zaken op straat af. De Molensteeg was uit dien hoofde altijd versperd door logeergasten, die zaten te eten, te kaarten, te repareren, te drinken, te liegen ofwel hun hemdskragen te zuiveren. De zolder was bedekt met afval van biezen, waarop de gasten konden slapen. In het woonvertrek stond een laddertje, dat door het zoldergat stak en dat door de Neps werd weggetrokken zodra de gasten boven waren. Op die manier kwam er beneden ruimte. De laatste man die omhoog ging, nam steevast een grote Keulse pot onder de arm, die men boven als nachtspiegel kon gebruiken.

Kruising orgel-piano

Eens op een warme maandagmiddag was hier een orgeldraaier aangekomen. Op een tweewielig onderstel zoude hij een kruising van een orgel en een piano achter zich aan. Tussen de stuurbomen liep de circa 30-jarige man, in het bezit van een mooie zwarte baard en een breedgerande zwarte hoed. Zijn huidskleur was bruin. Schuin over de borst droeg hij een trekzeel, dat met de muzikale kruising verbon-

den was. Achter hem liep een zeldzaam mooie vrouw, die zo'n 25 jaar oud zal zijn geweest. Zij droeg een gestreepte rok en daarop, in de vorm van een keurslijf, een bontgekleurd jak. Uit haar oorschelpen bengelden twee glinsterende ringen en langs haar schouders vielen twee gitzwarte haarvlechten naar beneden. Op het hoofd vervoerde zij een gekleurde, met veel onbegrijpelijke motieven versierde doek. Als zij voorbijkwam, bleven de mannen geboeid staan kijken.

Nadat zij de Oude Vismarkt waren gepasseerd, bleven ze staan op de stoep van het pand waar nu café Monopole is gevestigd. In dat pand zat toen een snoepwinkelje, aan het hoofd waarvan Ant Appelepap figureerde. De orgelman gaf zijn vrouw een teken, waarop van onder het orgel een tamboerijn te voorschijn kwam. Terwijl de muziek speelde, zong de vrouw een volmaakt onbekend lied. Op het rinkelen van de tamboerijn kronkelde zij zich in allerlei zwierige lichaamsbewegingen, hetgeen Ant Appelepap, die op het lawaai naar buiten was gekomen, deed schuddebuiken van het lachen. De orgeldraaier sprak echter geen woord Nederlands, maar wist met gebaren duidelijk te maken, dat hij en zijn gade honger hadden, nochtans zonder één cent op zak. Ant Appelpap gebaarde daarop met duim en wijsvinger, hetgeen niets anders te betekenen had dan dat zij wél wilde leveren, maar dan tegen contante betaling.

Terwijl dit toneel zich afspeelde, stonden op de Vierhoeken Jopie Stapnetjes en Driekus de Kits. Terwijl beiden in de richting van de orgeldraaier liepen, maakte Driekus met vinger en duim een gebaar in de richting van zijn vestzakje, in de absolute zekerheid dat daarin zelfs niet één broeksknoop te vinden kon zijn. Niettemin kwam de zwarte schone onmiddellijk op het tweetal af, met duidelijke gebaren en met het centenbakje vlak onder de neus van de ijverig in zijn vestzak wroetende Driekus.

Je bin een doerak!

Op dit moment rijpte in het brein van Jopie Stapnetjes één van die grappen die niet ingestudeerd noch gerepeteerd kunnen worden, slechts één keer kunnen worden opgevoerd en altijd zullen slagen. Jopie wenkte de orgelman, beduidde hem dat er eten was en een slaapsteê en zei tegen Driekus: 'We brenge dá vrêmdê stel nur de Neps'. Zo trok het hele spul de Tollenstraat in: Jopie naast de man met het karretje en Driekus, gelijk een maharadja, aan de zijde van de schone zwarte maagd.

Ter hoogte van de lapjeswinkel van Kee van Polen stiet Kee van Bettemeu, die een soort knik in de knieën had, op het orgelgezelschap. Zij stond bekend om haar ongepaste mime en toen zij daarvan in de richting van Driekus een nieuwe versie ten beste gaf, riep Driekus met een uitgestreken gezicht terug: 'Daor kâ jij een puntjie aon zuige!'. Waarop Kee woedend weerom knetterde: 'Je bin een doerak!'

Toen de processie in de Molensteeg arriveerde, zat de Neps met opgetrokken

De Oude Vismarkt, gezien
in de richting Tollenstraat

benen op een tegen de kale muur achterover hangende stoel een pijp te roken. Jopie deed het woord en zei: 'Deuze twee vremde minse hebbe honger en wille slaope, mur hebbe gin cent'. De Neps rees gewichtig overeind, klopte z'n pijp leeg, keek op z'n gemak in het effe smoelwerk van Jopie Stapnetjes, daarna naar het droge gezicht van Driekus de Kits en toen, via het hongerige aangezicht van de orgelbaas, naar de schoonheid aan zijn zijde. Toen pas zei hij: 'Te ète gêve en slaope zonder cente, neeje, dâ kan nie, 'k hê vur me êige nie ens te ète. Bî jij belaozerd!'. Waarop Jopie, op alles volmaakt voorbereid, rustig antwoordde: 'Neps, nim ze maor in huis, gif ze te ète. Dan gao 'k effe weg om cente te haole!'. Zich omkerend, voegde hij Driekus toe: 'Blef jij ok maor hier om de Neps te hellepe, want ik bring 'n slokkie mee trug!'.
De Neps liep in de fuik, liet het orgelpaar binnen en commandeerde meteen tegen Driekus: 'Zet jij 't urgël maor onder de luds van de stoelenmakerij!'. Toen Driekus zich opgewekt van die taak gekweten had, liep hij het logement binnen, trad als tolk op en deed zich meteen volop tegoed aan brood en koffie.

Glazen knieën

Jopie Stapnetjes keek noch naar de Neps, noch naar Driekus en nog minder naar het orgelpaar om. Het was al donker toen de Neps een vaag voorgevoel kreeg en

Driekus de dreigende vraag stelde of Jopie altemet de boel besalemanderd had, hetgeen de onrust in Driekus zienderogen deed toenemen. Wat was er dan wel gebeurd? Jopie was de stad ingetrokken en had daarbij geen enkele kroeg overgeslagen. Aan iedereen had hij verteld dat bij de Neps een mooie vrouw was aangekomen, een vrouw met glazen knieën, die men vanavond in het donker mocht zien tegen betaling van vijf centen. Die mededeling ging als een lopend vuurtje door de stad. Al wat lopen kon, stroomde naar de Neps. Tegen een uur of negen stonden de mensen lijf aan lijf, in de Molensteeg, in de Vissteeg, op de Noordoosterwal en op de Vismarkt. Toen de volksoploop compleet was, hees Grad de Steenepop zich op een stoel. Zij kende Jopie Stapnetjes van binnen en van buiten. En daarom brulde ze de kijkklustige schare toe: 'Wâ-hè-tie-jelui-allemaol-weer-lekker-tuk!'

In het logement van de Neps was het allesbehalve rustig. Daarom had hij uit veiligheidsoverwegingen de deur op twee plaatsen stevig gegrendeld. Er mocht niemand in, er mocht ook niemand meer uit, hetgeen Driekus op een beroving van zijn vrijheid kwam te staan, omdat de Neps juist hem als gijzelaar had uitverkoren. De eigenaar van de muzikale kruising wilde niet naar boven en zijn vrouw, die van het hele voorval geen snars begreep, in geen geval naar bed.

De volgende morgen vroeg bracht de Neps de orgelman en zijn gade eigenhandig naar de pont. Met een soort verlate gewetenswroeging betaalde hij uit eigen zak de vereiste twee centen pontgeld. Voor deze 'beau geste' werd de Neps met gebaren bedankt. Met een duidelijke dreiging op het ongeschoren gelaat zette de Neps daarop de jacht in op Jopie Stapnetjes. Na lang vruchteloos zoeken vond hij hem voor de herberg De Oranjeplant op de hoek van de Korte Meent en de Achterstraat. De woeste blik strak op de knieën van de rampzalige Jopie gericht, zette de Neps zich in galop. Toen hij zijn rechterschoen op de gewraakte lichaamsdelen van het slachtoffer wilde loslaten, tuimelde Jopie, onder oorverdovend glaserinkel, achterover en languit de herberg De Oranjeplant in.

JOH. VAN REDICHEM

24 juni 1949

Hoe Griet aan haar straatadellijke naam kwam

De Culemborgse haven is vergeleken bij de toestand van 65 jaar geleden een dood ding. In die tijd voeren de vrachtschepen af en aan. Soms zo frequent dat slechts met veel passen en meten voor ieder binnenkomend vaartuig aan deze of gene zijde van de inham een ligplaats kon worden gevonden. Men kon er niet komen of er werd graan gelost. Willem Koopman was een van die lossers, die avond aan avond doordrenkt van het zweet en van boven tot onder bedekt met een dikke laag verstoven meel thuis kwam. Wat zijn uiterlijk aanging, verschilde hij als de dag bij de nacht met de kolensjouwers. Deze sjouwden tegen een uiterst karig loon van de vroege morgen tot laat in de avond onder de loodzware last van een halve hectoliter kolen trapje-op-trapje-af. Zelden vertrok een schipper in ballast. Er was altijd wel wat om mee terug te nemen. Waren het niet de enorme stapels hier vervaardigde klompen, dan was het glas. Kreeg men niet een volle lading stoelen aan boord, dan had men wel wat anders. Culemborg is altijd een kleine maar uiterst nijvere havenplaats geweest. Maar nooit is er meer deining onder de Culemborgse bevolking ontstaan dan die ene keer toen de hele stad in uiterste opwinding naar de aloude Culemborgse haven vloog, onder de wijd en zijd gehoorde kreet:

‘Een monitor in de haven!’

Een monitor gold 65 jaar geleden als een soort slagschip waarmee men kusten en riviermondingen kon verdedigen. Het ding werd ook vaak gebruikt voor de binnenwateren. Het had een echte pantsertoren en was van voor tot achter bemand met keiharde Nederlandse mariniers. Deze waren allemaal tuk op avontuur, op drank en, een enkeling daargelaten, op mooie vrouwen. De geschiedenis zegt niets omtrent het aantal keren dat Culemborg door een oorlogsbodem, of wat er voor doorging, werd aangedaan, maar het staat vast dat er tenminste eenmaal een geweest is. De heel oude stadgenoten zullen er zich vast nog wel wat van kunnen herinneren. De jongere generatie zal nooit meer echt het voorrecht te beurt vallen iets anders in de haven te zien dan een groot aantal vrolijk opgetuigde en kleurrijk uitgedoste pleziervaartuigen.

De Teerschilder en Griet

In die dagen was het in Culemborg de gewoonte om de onderkant van de voorgevels met koolteer in te smeren. De operatie bestond hieruit dat tegen de witgekalkte muren in de hoofdstraten, als ook in de achterafstraten een zwarte band ter breedte van een goeie halve meter werd geschilderd. De man die deze pekkerige bezigheid met veel verve verrichtte, had geen familienaam. Men noemde hem gewoon de Teerschilder. Hij was voor iedereen onmiddellijk herkenbaar aan zijn koepelvormige pet, maar meer nog aan zijn gereedschap: een emmer met git-zwarte koolteer en de onvermijdelijke kwast.

Het was algemeen bekend dat de Teerschilder niet aangesproken wilde worden als hij hem om had. Als liefhebber van een dagelijkse slok had hij onder de voortdurend dreigende publieke belangstelling veel te lijden. Zij prikkelde hem zo dat hij de natte kwast alvast in de hand nam als er weer eens iemand op hem af stevende om uit te vinden hoe lang hij kon blijven staan zonder uit het lood te geraken. Als hij nuchter was, trok hij de teerband als een kaars zo recht. Het ongeluk evenwel was dat de meeste voorgevels scheef stonden, zodat de schilder – door waterpas af te tekenen – optisch gesproken één grote janboel van de hele stad maakte. De Teerschilder verdiende slechts een krats. Dat was de oorzaak waarom men hem, tegen vergoeding van een stuk of wat borrels, op alle tijden van de dag tot guitenstreken kon verleiden.

Hou 't keind effe beet!

In een slop op de Westerwal woonde destijds een bejaarde vrouw, die er een drukbeklante waarzeggerij op na hield. Zij had een dochter, die doorgaans in het voorjaar – als de vogels hun nesten bouwen en katten behoedzaam maar begerig langs de struiken sluipen – onder de invloed van haar natuurlijke driften kwam te staan. Die dochter heette Griet en het was aan haar soepele lijnen te danken dat moederde-waarzegster altijd goed in het manvolk zat. Die liet zich in die tijd net zo gemakkelijk bedotten als in onze dagen, met dit verschil dat men toen voor drie dubbeltjes binnen een kwartier meer leugens kreeg opgedist dan vandaag aan de dag voor het tienvoudige of meer.

Het lonkvermogen van Griet was onweerstaanbaar. Het was op zijn best in het voorjaar. Dan kon zij er zó een alles doorborende schittering in leggen dat geen zinnig man rustig op zijn benen kon blijven staan. In zulk een geëxalteerde toestand verkeerde Griet op die maandagmorgen toen, als door een elektrische schok, de hele stad plotsklaps op de hoogte kwam van de aanwezigheid van een monitor in de Culemborgse haven. De hele bloem van onze volksadel was in volle beroering. Gijs de Pappellepeut was al weg, toen Jan de Spie bij Kobus den Hommel en Jan 't Paaslam aanliep om ze mee te krijgen. Hij kwam te laat. Ze bleken al in

gestrekte draf op weg te zijn naar de haven en wel in gezelschap van Huib den Daalder, Knelis den Buik, Ort de Tuutpot, Toon de Kul, Dirk de Puntkop en Ot den Bêr. Keessie de Kiep was onder de Binnenpoort door de veren gegaan. Tegen ieder advies in, was hij niet naar de dokter gegaan om zich te laten helpen aan wat hijzelf een repeterende breuk noemde. Hein de Kat draafde als een veulen achter Flip van Jan Dat. Niet omdat hij niet buiten Flip kon, maar omdat Flip geen enkele knoop meer aan zijn pantalon had en ieder moment door een catastrofe kon worden getroffen. Met Lammert de Kater deed zich een soortgelijke situatie voor, maar op heel andere gronden. Toen Lammert de spurt naar het Veer inzette, zat hij achter Klaasvaar aan, die volop had zitten drinken en op het gegil om de monitor van zijn kruk was gegleden en in volle draf de kuiten had genomen. De twee laatsten die elkaar niets te verwijten hadden, waren Manus den Dolle en Hein de Metworst. Die liepen dan ook of er op de bodem van de morsige Kuilenburgse haven goud gevonden was.

Maar denk nu niet dat de vrouwen niet thuis gaven. Pien van Ottelien kon wel niet zo hard uit de weg, maar bleef op één lijn met Annemie de Oliekoek, die almaar bedreigd werd door de lange nek van Hanne de Ragger. In het kielzog van die twee voeren Trui de Koeluis, Kee de Pelikaan, Kaatje Rokkepoep, Jannigje de Loerik, Hanne van Sanne, Garregie de Fut, Driek de Proenis, Aal Peut en, last but not least, Jans Tuut. Deze laatste was de enigste Culemborgse schone die de kunst verstond de punt van haar kin desgevraagd tegen haar neuspunt te drukken. Zij was algemeen herkenbaar door een groot litteken op de linkerwang. Een onbetekend rudiment in het grote lelijke geheel, dat op rekening moest worden geschreven van de altijd vechtlustige Dien de Lokvink. Mien van de kromme Sien, die met een zogend kind op schoot op de drempel van haar woning zat te dutten, schrok op toen de hele horde voorbij stoof. Zij stiet de naast haar zonnebadende Da de Ganzenklep aan, hief het kind midden in zijn maaltijd ten hemel en zei: 'Hou 't keind effe beet, want d'r leg 'n monitor in de haove'.

Opzij of ik-gif-je-een-lik

Volkomen buiten adem kwam in de verte ook mooie Griet aangehold. Hoewel zij in de haastig aangeschoten onderrok meer textiel aan het lijf had dan de hedendaagse filmsterren, was ze naar de opvattingen van die tijd niet behoorlijk gekleed. Toen zij de Teerschilder had ingehaald, rukte ze hem de kwast uit de hand, schoof haar linkerarm onder de zijne en holde toen, tot groot vermaak van de meelopende schare, naar de Muurtjes. Toen er daar geen doorkomen aan bleek, doopte Griet de teerkwast resoluut in de teeremmer en onder de uitroep: 'Opzij of ik-gif-je-een-lik', kregen ze allebei terstond door- en toegang tot het schip en zijn bemanning.

De mariniers waren nog niet eens allemaal op de kade toen Griet zich, zonder

De Culemborgse haven

één blik naar de smachtende Teerschilder, door de marine liet insluiten. Uitgezonderd degenen die de wacht moesten betrekken, trok de hele bemanning de stad in. De officieren verdwenen in de sociëteit op de Markt, terwijl de onderofficieren broederlijk verenigd met de manschappen hun vertier in gewone herbergen, tapijten en kroegen zochten. Voor alle zekerheid had burgemeester Schorer door de stadsomroeper bekend laten maken dat die dag alle drankgelegenheden om negen uur in de avond moesten worden gesloten.

Het cordon dat Griet op de havenkade omsloten hield, geleeek een fort op zichzelf. Er was geen doorkomen aan, vond Griet. Toen ze belangstellend informeerde waar nou de monitor was en de Jantjes daarop de vinger trots naar het vestzakslag-schip richtten, spreidde Griet quasi benauwd de armen en riep: 'Val in mekaar, ik doch da'n monitor een heel ander ding was!'

Piket in 't geweer

Op weg naar huis werd Griet door een grote troep Jantjes op de voet gevolgd. Haar leidersrol verkeerde echter al spoedig in het tegendeel, want ze werd van de ene kroeg in de andere geloodst, totdat zij, klaarblijkelijk onder de inwerking van de brandewijn-met-suiker, volkomen van de kaart was. Op dat moment werd Griet op de stevige schouders van een aantal nog overeind staand Janbazen gehesen en in optocht de Buitenmolenstraat ingedragen. In plaats van naar het huis van de waar-

zeggende moeder te gaan, verdween de hele bezetting in de oude herberg De Dierentuin. Deze was op een dergelijke toeloop allerm minst berekend, temeer omdat hij reeds bezet werd gehouden door het gewone maandagshoudersvolk en ... door de Teerschilder. Niemand weet meer wie het sein gegeven heeft, maar er brak onmiddellijk oorlog uit en wel tussen de beconcurrerende Kuilenburgse mannen en de sterk penetrerende mariniers. De twee politiemannen, die Culemborg in die dagen rijk was, waren in geen velden of wegen te zien toen de hele inventaris van De Dierentuin, met inbegrip van het kostbare Sèvres-porselein, met grote bezems de gracht werd ingeveegd.

Het openbaar gezag werd echter op krijgshaftige wijze ondersteund door de Culemborgse schutterij. Met name door het daaruit gevormde piket, dat bij brand en onlusten kon worden ingezet om de straten te blokkeren en de orde desnoods met harde hand te handhaven. De twee daarbij ingedeelde tamboers trokken roffelend door de stad, hetgeen van merkbare invloed was op de algemene gemoedsgesteldheid van de bevolking. Een van de ergste gevolgen was dat alle tapperijen en kroegen op staande voet en op hoog bevel moesten worden gesloten. Het bijeengetrommelde piket verzamelde zich gewoonlijk op de Markt en wel vlak voor het stadhuis. De toestand werd desastreus zodra bleek dat de tot het piket behorende maandaghouders op het moment dat zij gealarmeerd werden, dronken waren. De scherpschutter Teunis Rietjedon kon op dat moment thuis zijn sjako niet zo gauw vinden en verscheen daarom weliswaar in uniform, maar met een verfrommelde pet op het hoofd. De grootste bijval had Jan Pakaan, die zonder vuurwapen op de Markt verscheen, maar in ieder geval op pantoffels present werd gemeld.

De met het commando belaste 'luitenant' voorzag verdergaande moeilijkheden en liet meteen weer indrukken, echter niet zonder een waarschuwing uitgegeven te hebben aan de officieren van de monitor, die op geheel eigen wijze druk bezig waren in de stedelijke sociëteit. De dienstdoende kapitein gaf onverwijld bevel dat alle onderofficieren en manschappen terug moesten naar de monitor, goedschiks of kwaadschiks. Aangezien het merendeel van de onderhorigen onvervoerbaar was, ging het kwaadschiks. Er werden overal klappen uitgedeeld en bijna alle kroegruiten stierven een roemloze, ontijdige dood.

Metamorfose

Met Griet liep het helemaal mis. Toen die stormachtige maandag ten einde liep, bleef hier en daar een maandaghouder nakaarten. Een kleine groep lag, in het bezit van een volle kruik jenever, in het gras vlakbij de woning van Griet. Het was na het luiden van de papklok dat de moeder van Griet onrustig begon te worden. Ze verscheen onophoudelijk in de voordeur, zonder dat zij ook maar een keer haar dochter in het oog kreeg. Maar eindelijk kwam ze er aan. Weliswaar nog altijd in

de lorum, maar goedgehumt en in het volle maanlicht een lust voor het oog. Toen Griet de grasmat passeerde, klonk opeens gemompel en gegiechel uit de kleine kring van rond de fles bijeen gehurkte mannen. Zij bleef meteen staan en loste een hele roffel schampere opmerkingen in de richting van het stel zatlappen. Opeens stonden twee mannen overeind. Driekus de Dominee greep Griet aan de ene kant, Knelis den Brak aan de andere kant vast. Als op commando, flitsten beide rechterhanden naar de bovenarmen en beide linkerhanden naar de enkels. In een mum van tijd schilderde de van wraakzucht blakende Teerschilder Griet volkomen zwart. Zij werd meteen weer rechtgezet en voor ze zien kon wie de pretmakers waren, was het rondom de feestneus volkomen stil.

Culemborg zou Culemborg niet zijn geweest als het hele voorval daags na die ongewone maandag niet door de hele stad bekend was geworden. Een bijnaam kreeg men alleen als men over opvallende antecedenten beschikte, en dan was het nog de vraag of een bijnaam zolang stand kon houden dat men populair werd. In dit geval had Klaasvaar niet de minste moeite Griet de bij haar nieuwe huidskleur passende bijnaam van 'De Teerkont' te verschaffen. Van die dag af werd Griet voor goed als lid van de Culemborgse volksadelstand aanvaard.

JOH. VAN REDICHEM

20 januari 1950

[1]
24 juni.

Rond 1885 begon de kermis de eerste Dinsdag na St. Jan¹ en eindigde de daaropvolgende dinsdag.

Het was maandag; het bouwen van de kermis was nog in volle gang en door al dat vreemde geroezemoes hadden de stoelenmakers, de klompenmakers en de sigarenmakers die dag vrijaf genomen! Op de hoek Markt/Vierheemskinderstraatje stond een huis waarin dokter Wiegersma woonde. Van hem werd verteld dat hij van een borrel hield en dat hij aan Lammert de Kater, die ‘vol-met-rimmetiek-zat’, de raad had gegeven ‘het vlees maar goed onder de pekel te houden’. Om welke reden men hem in Culemborg de bijnaam had gegeven van ‘d’n dronken dokter’.

Op de andere hoek woonde destijds ‘d’n dikke Mom’, die daar een koffiebranderij en een soort kroeg dreef. Deze man stond bekend als de grootste eter van Culemborg. Er werd van hem verteld dat hij met de heren van de Sociëteit eens een weddenschap had aangegaan om na een volledig diner ook nog eens een eendvogel te verslinden. De verliezende partij moest alles betalen. De dikke Mom nam lachend de weddenschap aan en werkte niet één maar twee eendvogels naar binnen!

In de Vierheemskinderstraat, vlak achter het huis van de dikke Mom, stond een kleine woning, waarachter geen open grond lag. In dat huisje woonde een bejaarde stoelenmaker, genaamd Hansje Roet. Vlak achter de straatdeur stond een soort getimmerte waarin een tonnetje stond, dat afgedekt was met een houten bril. Als dat tonnetje vol was, tilde Hansje Roet het op zijn kruiwagen en ‘krooi’ het naar zijn stukje bouwland dat hij buiten de Goilberdingerpoort had gehuurd.

Hansje Roet was weduwnaar; hij had twee zoons die erg uithuizig waren, zodat hij zowat alles zelf in huis moest beredderen. Er hingen geen gordijnen voor de ruiten, zodat men vooral ’s avonds, als de olielamp brandde, alles kon zien wat daar in huis gebeurde.

Het was een vaste gewoonte dat hij elke avond in een blikken schaal op het potkachelkje karnemelkse pap kookte. Zo ook die bewuste maandagavond. De pap was gaar en hij liet haar op het platte deksel van de potkachel een beetje naprutte-

Uitg. Blom & Olivierse.

Markt CULEMBORG.

De Markt met het stad-
huis. Links de ingang van
het Vierheemskinderen-
straatje

len. Daarna ging Hansje Roet bij de dikke Mom een kruidenbittertje drinken, want hij had pijn in zijn lijf.

Toen Hansje Roet in zijn stamkroeg binnenkwam, stonden dokter Wiegiersma en Driekus de Dominee voor de toonbank te redetwisten wie de jenever uitgevonden had. Dat was volgens Driekus de Dominee niemand minder dan Noach. Nee, antwoordde de dokter, jenever is een gedistilleerde drank. Noach heeft de gegiste drank uitgevonden en dat is heel wat anders. Hansje Roet, die niets van die redenering begreep, riep luid: 'Gimme nog m'r-'n kruiebertertie' en tjoepde die bittere borrel in een teug naar binnen.

Driekus de Kits was luidruchtig en zingend de Vierheemskinderstraat in gelopen. Toen hij langs het huisje van Hansje Roet kwam, zag hij dat die niet thuis was. Hij liep, daar de voordeur 's zomers altijd open stond, de woning in en zag de schaal met pruttelende pap op de kachel staan. Wacht, zei Driekus in zich zelf, Hansje Roet zal vanavond geen pap eten. Hij plaatste de schaal met pap op de bril, waarin de schaal precies paste en dacht: Hansje Roet zal dáár de pap nooit vinden. Driekus de Kits ging daarna het kermisterrein op en dacht helemaal niet meer aan de grap die hij met de pap van Hansje Roet had uitgehaald.

Ondanks het geroezemoes in de kroeg van de dikke Mom dacht Hansje Roet opeens aan zijn pap en verontschuldigde zich door te zeggen dat hij 'effentjies'

weg moest omdat hij bang was dat de pap zou aanbranden. In werkelijkheid begonnen de kruidenbittertjes die hij gedronken had, in zijn buik te grommen. Onderwijl hij zijn woning binnenging, streek hij de bretels van zijn schouders, liet zijn broek omlaag glijden, wipte zijn hemdslip omhoog en ... plofte in de hete pap. Er volgde een geweldige kreet alsof er iemand vermoord werd, en meteen stond Hansie Roet in de straat te stampvoeten van de pijn.

Opgeschrikt door de kreten die door merg en been gingen, stroomde het kroegje van de dikke Mom leeg. De bezoekers die Hansie Roet zagen dansen van pijn, dachten aanvankelijk dat hij komedie speelde, maar de dokter zag meteen dat zijn buurman met brandwonden aan zijn achterkant was overdekt. Hij pakte het slachtoffer vast, legde hem op zijn buik en stuurde Driekus de Dominee naar apotheker Niessen voor een zalf. Hiermee werd de nog altijd brullende Hansie Roet op de straat behandeld. De toeloop van het publiek was zo groot dat de Vierheemskinderstraat gewoon verstopt was.

Hansie Roet werd op aanwijzingen van de dokter op zijn buik in de bedstee gewerkt. Niemand wist precies wat er gebeurd was. Dat wist alleen Driekus de Kits en als hij gezwegen had, zou het altijd een raadsel zijn gebleven hoe Hansie Roet in de hete pap terecht was gekomen.

JOH. VAN REDICHEM

19 mei 1950

Eethuisjool in de vorige eeuw te Culemborg

In het laatst van de vorige eeuw bestonden er in onze stad verscheidene ‘eethuizen’, waar men ’s avonds – vooral op zondagavond als men beschonken was – door middel van allerlei pikante spijzen als gekookte lever, zure haring, gebakken vis, worst-in-het-zuur, strooikontjes, balkenbrij, gebakken hom en kuit, stukjes kaas met mosterd, weer nuchter kon worden. Duur waren die lekkernijen niet. Twee cent een plakje lever met zout, drie cent een bom van een zure augurk. Voor vijf cent was men weer zover opgekikkerd dat het drankgelag kon worden voortgezet met de rest van het stiekem achtergehouden deel van het toch al karige loon. Een van de meest bezochte eethuizen was toen gevestigd in de Achterstraat, waarin Willem de Wolbroek woonde.

Willem was een handige kerel: hij droeg een boezelaar, hij kon allerlei huiswerk verrichten als schrobben, wassen, koken, braden, stoppen en naaien. De woning bestond uit een kamer, waarin een schoorsteen en een bedstee stonden. Op een tafel stonden enige pannen, waarin de verschillende zure en zoute smullerijen geurden en waaromheen, vooral in de zomer, een leger van vliegen een soort van gonslawaaï produceerde. Er waren maar weinig zitplaatsen, zodat de bezoekers alles staande moesten verorberen. Willem stond in de regel achter de tafel met een bordje in de ene, en met een vork in de andere hand. Op de tafel stond ook een kom met fijn gesneden uien, een mosterdpot en een zoutvat. Wanneer er een ei werd besteld, dan prikte de Wolbroek met een vork in een hardgekookt en gepeld ei, waarna de klant het met zijn vingers van de vork trok. Hierop doopte hij het even in het zoutvat en liet het dan smakkend in de soms tandeloze mond verdwijnen. Met die vork serveerde Willem alle andere eetwaren; van het bordje werd alleen gebruik gemaakt als het mosselen, aardakers of hom-en-kuit betrof. Alles moest met de vingers worden aangevat.

Soms stonden de klanten lijf aan lijf. Eens stond er een vrouw tussen die zich had laten trakteren op een portie lever waar zij zo’n trek in had. Dat beviel de Wolbroek niet. Hij vond het vrouwvolk in het algemeen overbodig en kon niet inzien hoe onvolmaakt de aarde zou zijn indien dat geluk-aanbrengende wezen niet in de schepping zou zijn begrepen. Die avond gebeurde er iets bijzonders, doordat Hein de Pieper in iedere broekzak een fles jenever had.

In de Buitenmolenstraat stond destijds een oud gebouw, dat gebruikt werd als opslagplaats voor gedistilleerde dranken. De firma had onder het stadhuis haar wijnkelders en naast de Binnenpoort een slijterij, waarin een zetbaas woonde. In het pakhuis in de Buitenmolenstraat werkte Hein de Pieper. Zijn taak was het om met een handkar de vaten te versjouden van het station of ook wel van de stoomboot naar het pakhuis, vice-versa. Ook moest hij in emmervormige maten, kruiken of kleine tonnetjes de drankwinkel bij de Binnenpoort bevoorraden. De Pieper moest ook wel eens, als de zetbaas vrij was, in de slijterij helpen. Het was in die tijd de gewoonte om op zondag drank in huis te halen. In eerste instantie om in de voormiddag de eetlust op te wekken en in tweede instantie om de avond gezellig thuis door te brengen. Dat eetlust-opwekken nam groter vormen aan naarmate er minder te eten was. Dat klinkt nu gek, maar het was inderdaad zo. En de gezellige avonden thuis werden in de regel voortijdig verstoord door elkaar de deur uit te ranselen en de strijd op straat verder af te wikkelen.

De Achterstraat. Aquarel
van H.E. Roodenburg

Hanne de Deurtoe stond altijd een beetje wijdbeens op haar blote voeten in de

deuropening van haar huisje op de Molenwal bij de Kolfbaan. In die tijd hadden we hier in Culemborg pas een nieuwe kapelaan, pater Van Rijckevorsel, die bij voorkeur op huisbezoek ging bij arme mensen. Er werd van hem verteld dat hij van goede komaf was, hetgeen moest blijken uit het met milde hand uitdelen van onderkieren en kousen.

Het lopen op blote voeten was toen geen mode-gril. Kinderen en vooral ook vrouwen liepen in de zomer vaak blootsvoets vanwege de toen heersende armoede. In die tijd waren blote vrouwenvoeten nog onzedig. De vrouwen droegen lange rokken, waaronder de voeten nauwelijks zichtbaar waren. De rok die de Deurtoe droeg, zat echter vol met motgaten. Grote tot zeer grote motgaten, die de mannen toen kijkgaten noemden. Pater Van Rijckevorsel was dat een doorn in het oog en hij had ervoor gezorgd dat ook de Deurtoe een nieuwe rok en kousen kreeg. Hanne droeg de nieuwe rok en kousen echter alleen op zondagen.

Zij had een goed beklante waarzeggerij, en toen zij met dat volgens pater Van Rijckevorsel duivelse bedrijf niet wilde stoppen, schrapte hij haar van de armenlijst. De buurvrouwen, die nogal last van de Deurtoe hadden omdat zij 's maandags de mannen – die zo'n beetje in de lorum waren – in haar huis lokte, gaven de pater groot gelijk. Tegelijk probeerden ze hem duidelijk te maken dat hij die goederen beter aan hen kon geven.

De Deurtoe was een jonge weduwe. Zij kon vrijwel ongestoord en ongestraft pogingen aanwenden om haar bezoekers tot echte intimiteiten te verleiden. De haveloosheid van haar kleding was camouflage, waaruit men de conclusie moest trekken dat zij in geen geval aasde op de weekverdienste van de mannen. De buurvrouwen wisten echter wel beter. Iedere dag veroorloofde de Deurtoe zich de weelde een stevige borrel te drinken en dan in benevelde toestand de buurvrouwen te bekijken.

Driekus de Dominee wist dat de Pieper gemakkelijk aan jenever kon komen, en daarom zat de Pieper bij de Dominee onder de plak. Eén dreigement was voldoende om de Pieper de stuipen op het lijf te jagen. Want een dief stond in die tijd niet hoog aangeschreven. De Dominee had altijd dorst en vaak probeerde de Pieper hem te ontlopen. Door deze chantage had de Pieper een verschrikkelijk en onrustig leven.

Eens, op een koeienmarkt, stond de Dominee in het portaal van een kroeg aan de Varkensmarkt te preken. Het toeval wilde dat de Pieper daar op dat moment voor zijn patroon jenever moest bezorgen. De Dominee, die hem aan zag komen, riep: 'Hein, as jij me'n borrel gif, dan beloof ik jou een prachtige staonplaots in het vagevuur'. De Pieper zei niets, maar toen hij binnen was, lei hij vijf centen op de toonbank en zei: 'Gif de Dominee maor een slokkie'.

De Dominee had een zeer eigenaardig gezicht. Zijn oren waren langlellig, de oorschulpen stonden zeer wijd uit en leken wel vlerken. Verder bolden zijn jukbeenderen nogal ver naar voren en als hij lachte, ging zijn mond, waaraan vooruit-

stekende lippen zaten, zeer wijd open, zoals bij een snoek die naar een prooi hapt. Hij was zeer rad van tong en bezat een aangeboren flux-de-bouche, waar menig predikant jaloers op was. Dit was voor hem in die tijd een wapen om borrels los te krijgen.

Het was op een zwoele dinsdagavond. Het was Beste Kermis. Vroeger werd de kermis gehouden van dinsdag tot de volgende dinsdag. Alle kroegen zaten vol met zingende mannen en vrouwen, toen die avond de Pieper met Hanne de Deurtoe op stap was en zij bij Willem de Wolbroek in het eethuis terecht waren gekomen. De Deurtoe was buitengewoon luidruchtig, want de Pieper had in iedere broekzak een fles jenever zitten. Er zaten in het eethuis reeds verschillende klanten en de Dominee stond met een bom zuur in de hand allerlei gein te preken, juist toen de Deurtoe met de Pieper binnenkwamen. Het kostte de Dominee niet veel moeite om van de Pieper jenever los te maken. Het duurde niet zo heel lang of de Wolbroek haalde een kommetje uit de bedstee dat, door de Pieper telkens gevuld, van mond tot mond ging. De gevolgen bleven niet uit: er werd gezongen, gecast, gegeten en tenslotte, toen de jenever op was, werd er gevochten.

De Wolbroek was er het slechtste aan toe. Want niet alleen dat hij geen cent ontving, alles werd zowat kort en klein geslagen. Blijkbaar was het de ruziemakers erom te doen geweest zonder al te grote uitgaven gezellig kermis te vieren, want arm-in-arm zwierend ging men onder het zingen van 'Laat de klok maar luien' naar de Markt, waar alles nog in volle glorie was.

De volgende dag wist de Deurtoe niet hoe ze thuis was gekomen, doch Maai Kus, een der buurvrouwen, wist te vertellen dat de Pieper en de Dominee haar thuis hadden gebracht. Maai had ook scherven horen rinkelen.

JOH. VAN REDICHEM

8 juli 1950

Een Culemborgs dranktafereel

Als Dokus aan de zwier was, kon men altijd zien in welke kroeg hij zat te pimpen. Dan zat zijn oude moeder gehurkt op de stoep van die herberg te wachten tot haar jongen buiten kwam. Blijkbaar was haar moederinstinct nog niet tot zwijgen gebracht toen zij reeds vlak tot aan de grens van het hiernamaals genaderd was. In weer en wind zat zij vaak drie, soms vier avonden in de week, tot aan het sluitingsuur met een onverstoorbare gelatenheid te wachten. En Dokus, in wiens kinbaardje zich reeds grijze haartjes begonnen te vlechten, was nooit in staat die moederliefde te verstaan. Ook niet als zij zuchtte: ‘Dokus, Dokus, wâ-mú-ter-toch-van-je-terech-komme-âk-t-er-nie-meer-bin’. Dokus had nooit geluisterd naar het zesde gebod, waarin Mozes het ‘eert Uwe moeder’ als eis stelde voor een lang en gelukkig leven. Toen de moeder van Dokus was gestorven, begon van lieverlee zijn ellende groter te worden, zodat vervuiling van zijn woning en verwaarlozing van zijn lichaam niet kon uitblijven.

Dichtbij zijn woning, daar waar de Binnenmolenstraat, de Korte Meent en de Rozenstraat in een smal straatje samen vloeiden, woonde in een krot een alleenop-de-wereld-zijnde vrouw, genaamd Gerrie, bij de Culemborgers beter bekend als Garregie de Fut. Zij was een bedelares, die er heel erg vervuild en verslonsd uitzag.

Het zal zo omstreeks 1890 zijn geweest dat Dokus op een kermis met Gerrie in de mallemlen zaten te zingen. Door het ronddraaien werden zij steeds luidruchtiger, met als gevolg dat alle kermisgasten zich verdrongen om dat ongewone schouwspel te zien. Hein de Kat, die met Dokus in dezelfde stoelenmakerij werkte, ging spontaan met de pet rond om geld op te halen voor de stadsomroeper ten einde meer ruchtbaarheid te geven aan deze verloving. Na verloop van enige tijd gingen er geruchten dat Dokus moest gaan trouwen en dat Gerrie zich schaamde om langs de huizen te gaan bedelen. Het publiek begon roerig te worden en vooral de buurtgenoten van het verloofde paar toonden zich allesbehalve ingenomen met de sloddervos die Dokus op die manier had ingepalmd. Er werden heimelijk allerlei plannen beraamd om het trouwen van die twee – een zuiper en een schooister – te dwarsbomen.

Als men in die tijd in de Burgerzaal van het Stadhuis kwam, had je links de gemeente-secretarie, die achter een houten luikje was verborgen. De heer Johler was ambtenaar en zat altijd achter dat loket te snuffelen en te schrijven. Hij was een type die de mensen in hun eigen dialect te woord kon staan. Deze man had het als ambtenaar niet gemakkelijk, vooral niet als hij met analfabeten moest omgaan. Hij nam er geen genoegen mee namen op de klank te noteren. Het was hier in Culemborg bekend dat een vader, die Verwoerd heette, een zoon kwam aangeven die ingeschreven werd als Verwoert. Zo had men hier een vader Van Leeuwenstein, terwijl de zoon Van Levenstein heette en had vader Schmidt een zoon die Smidt werd genoemd. Dit zijn maar een paar willekeurige voorbeelden. Ambtenaar Johler, die in zijn jeugd op een notarissenkantoor werkzaam was geweest, had geleerd met het noteren van namen erg voorzichtig te zijn. De heer Johler liep altijd een beetje gebogen. Hij had een plat gezicht, dat vooral aan zijn neus, die door de pokken erg was geschonden, de indruk gaf alsof hij een kleur had van perkament dat een beetje verschoten was.

Op een goede dag had Dokus enige borrels gedronken, ging naar de gemeente-secretarie, bonsde met zijn vuist tegen het loket, waarna het luikje omhoog ging. De heer Johler vroeg op een lijmerige toon:

Wâ mû je?

Ik wou aantêkene.

Hoe hiet jij?

Ikke? Ik hiet Dokus Blidderswijk.

Neeje, zo hiet jij nie. Jij hiet Jodokus Blitterswijk.

As jij het bèter wit en ik ge trouwe mi Garrie van Heumen.

Die kan ik nie.

Die ka jij wel, ka jij Garregie de Fut dan nie?

Hiet die Van Heumen?

Kèk mur in de boeken, dan zal je 't wel zien da ze zo hiet.

Jao, jao, 't-is goed. En kom overmarge mur-es-terug.

Waffer?

Bi-je nou al doof? Overmarge terugkomme en Garregie meebringe.

Twee dagen later kwam Dokus terug. Garregie had erg tegengestribbeld. Ze was nog nooit op het stadhuis geweest en vreesde het oordeel van de mensen. Dokus had hem om en ook aan Garregie een scheut jenever gegeven om de bleuheid een beetje het zwijgen op te leggen. Dokus had zijn pet nog schever staan dan gewoonlijk. Na flink tegen het loketluikje gebonkt te hebben, keek Dokus weer tegen het stoïcijnse gezicht van de heer Johler aan.

Zo, bi-je der weer?

Jao, en ik h  Garregie mee gebroch.

Jao, ik zie 't al, 't is een mutje.

Nou, w zou d ?

Wat d  zou? D  jullie straks deur stad en kark onderhouwe mutte worre.

Neeje, we zulle zelf wel veur 't keind zorrege.

Drie weken later zouden Dokus en Garregie trouwen. Iedereen voelde dat er iets bijzonders ging gebeuren. Ging het in de regel moeilijk om huwelijksgetuigen te krijgen, Dokus kreeg vele aanbiedingen van bekende maandaghouders, die op extra jenever hoopten. Naarmate de trouwdag naderde, steeg ook de spanning in de binnenstad en vooral onder de stoelenmakers.

In die tijd bestond op de hoek Achterstraat-Korte Meent een herberg, genaamd De Oranjeplant. In die kroeg zouden onder leiding van de grappenmaker Klaasvaar de getuigen voor het huwelijk tussen Dokus en Garregie bijeenkomen. Al heel vroeg zaten daar Hein de Metworst, Gijs de Pappellepeut, Knelis d'n Buik, Driekus de Kits, Keessie Pasalles en nog vele andere maandaghouders. Dokus was 's avonds voor zijn trouwdag met een kruik jenever naar Garregie gegaan, terwijl de burens plannen bespraken om hun hart eens goed te luchten. Toen 's morgens het bruidspaar gearmd in de straat verscheen, zag Dokus dat er een tapijt van kaf was gestrooid. Over kaf te moeten lopen gold als een zeer grove belediging. Dokus hield zich kranig. Hij overzag heel kalm de belangstelling, nam buigend zijn pet af en riep met luide stem: 'Jullie kunnen veur mijn part allemaal de moord stikken'. Toen het bruidspaar tot aan De Oranjeplant gekomen was, ging de deur open, waarna de getuigen zich zingend achter Dokus en Garregie aansloten. Bij het stadhuis stond een verzamelde menigte waardoor Dokus zich met zijn elleboog heen moest wringen, terwijl hij met de andere arm Garregie vasthield.

De burgemeester had de politie last gegeven geen dronken lieden op het stadhuis toe te laten. Het gevolg was dat de getuigen beneden aan de trap moesten blijven staan. Enfin, de trouwerij is toch doorgegaan en na afloop was er een gie rende menigte die het getrouwde paar thuis bracht. Garregie zag er niet bepaald bekoorlijk uit. Hoewel het in die tijd hier gebruikelijk was dat op bruiloften pogingen werden aangewend om de bruidegom dronken te voeren ten einde zich meester te maken van de bruid, werd er geen enkele poging gedaan om bruidroof te plegen.

Om niet langwijlig te worden, volgt hier in het kort het relaas waarin wordt verhaald hoe het gezin al heel gauw aan lager wal geraakte. Dokus bleef drinken en Garregie deed haar bijnaam geen eer aan, er zat in haar geen fut. Huishuur kon niet worden betaald en telkens werd naar goedkopere krotten verhuisd. Uiteindelijk kwamen zij terecht in een slop Achter de Vismarkt, dat de prozaïsche naam

(Gemeenje de Huit +

Oktober 1903.

Het gezin achter de Vischmarkt te Culemborg.

dat meer dan 5 weken onder den blooten hemel woonde.

droeg van de Reet van Mansie Mors. In dat slop woonden drie gezinnen en Dokus had daar één kamer voor zeven stuivers per week.

Ook dit kon hij niet betalen en het gezin werd wegens huurschuld uiteindelijk op straat gezet. Zes weken heeft Dokus met vrouw en kind op straat gezeten. Het Algemeen Burgerlijk Armbestuur kon niet helpen en de Diaconie van de NH-Kerk ook niet. Stad en kerk lieten hier de hulp over aan het particuliere initiatief. Hoe groot de opschudding toen is geweest, moge o.a. blijken uit het Culeborgsch Nieuws- en Advertentieblad van woensdag 21 oktober 1903, dat het volgende schreef:

Jodocus Blitterswijk werd gerechtelijk uit zijn woning gezet, omdat hij eenige weken huur schuldig was. Nu is het een feit dat men om verschillende redenen de familie Blitterswijk niet gaarne als burens heeft, er waren zelfs gezinnen die zouden verhuizen indien zij hen tot burens kregen.

En zoo kwam het dat het armzalige boeltje van Jodocus op straat kwam en bleef staan. Het gezin, bestaande uit man, vrouw en kind, had dus geen woning en daar het zelfs geen hotel du peuple-logies kon krijgen, zon men op middelen.

Een medelijdende buur legde een stuk zeildoek over het huisboeltje, of liever gezegd, over het zootje heen. Een ander plaatste er een bord tegen en zo was gevormd eene woning voor drie menschen. Men kreeg ook nog wat stroo. Toen

het avond werd, strekten de stumpers zich in hunne nieuwe woning uit, om den nacht door te brengen. Den volgenden dag was de toestand nog dezelfde en daar het al spoedig leek of het altijd zoo geweest was, dacht niemand er meer aan dat in de straten van Culemborg drie menschen in regen en wind onder den blooten hemel leefden.

Het ware koude, natte en stormachtige dagen de vorige week. Neergestrekt op een hoop nat stroo, onder den drup, lagen onze drie verstotenen bibberend van koude, angstig luisterend naar het striemend geluid van den loeienden storm. 't Hielp niet of zij gingen zitten, nat en koude weken niet. En als zij soms laat in den nacht, uitgeput van vermoeienis en ellende indommelden, droomden zij van vervlogen rijk leven, van dagen dat zij nog woonden onder een dak.

Een comité ad hoc, bestaande uit de heren M. Hijmans, A.C. de Ruiter en O. de Beus, kreeg van burgemeester Tadema vergunning om een collecte te houden en gaf als eerste gift een tientje. De heer E. Ypma was bereid gratis een foto te maken, maar Dokus eiste eerst een borrel voor hij wou poseren. Er werden honderd prentkaarten gemaakt, die in een ommezien voor tien cent per stuk werden verkocht.

In die tijd bestond in de Prijssestraat, recht tegenover de uitweg van de openbare school, een volkslogement, zoiets als 'Stoot-je-hoofd-niet'. De logementhouder heette Na van der Hoeff, die een hulpvaardig man bleek te zijn. Nadat het comité het ongelukkige gezin van nieuw ondergoed had voorzien, betrokken zij het logement. Hier konden zij in een apart vertrekje slapen en eten 'wat-de-potschafte' gedurende drie maanden voor de som van dertig gulden in totaal!

Met Dokus had niemand medelijden en het leek alsof hij de straf niet ontlopen kon die hij ruimschoots had verdiend, omdat hij een der heiligste geboden had overtreden door het veronachtzamen van zijn moeder. En dat misdrijf werd ook gewroken aan zijn kind. Op de prentkaart kon je zien hoe de jongen als een brok ellende de schande droeg die over hen gekomen was. De jongen, ouderloos en volwassen geworden, liet zijn baard groeien, nam een bos biezen over zijn rug en ging als Dokus II het zwerfpad op, totdat hij van uitputting evenals zijn vader langs de weg de dood vond.

Behoudens uitzonderingen zijn er heden niet meer zulke a-sociale gezinnen.

JOH. VAN REDICHEM

18 mei 1951

Een gepentekend openluchtspel, spontaan opgevoerd in de Plantage te Culemborg in het einde der vorige eeuw.

[1]
Liefde overwint alles.

In het laatst van de vorige eeuw stonden aan de Plantage twee kleine witgekalkte huisjes. Die huisjes stonden apart, zo ongeveer dertig meter van elkaar, en waren veel ouder dan de Plantage. Vroeger moet daar een bos of een wildernis met struweel zijn geweest.

In het jaar 1845, toen er in Culemborg een grote werkloosheid heerste, heeft het toenmalige gemeenteraadslid de heer J.C.F. van Hoytema voorgesteld op dat 'onland' een plantsoen in werkverschaffing te laten aanleggen. Zijn voorstel werd aangenomen en de grote tuinarchitect J.D. Zocher, die vooral naam heeft gemaakt met de aanleg van het Vondelpark in Amsterdam, werd opgedragen ons plantsoen te ontwerpen. Tot op heden is onze prachtige Plantage een publieke tuin gebleven, die in ieder jaargetijde het oog bekoort. Later, van 1849 tot 1856, is de voorsteller burgemeester van Culemborg geweest.

Die twee oude huisjes zijn allang verdwenen. Onze oudere stadgenoten kunnen zich die sprookjesachtige kleine woningen nog wel herinneren. In een ervan woonde een man waarvan niemand wist hoe hij werkelijk heette, maar die bij iedere Culemborger bekend was onder de naam Kâbéé. In de zomer lag zijn huisje verscholen in het groen. Voor het raam stond een morellenboom en onder die boom stond tegen de voorgevel een bank. Tegen de beide zijgevels groeiden wingerds, die zich met talloze grijpertjes hadden omhoog gewerkt en aan de dakpannen gehecht. Aan de nok van het huis hadden de beide wingerds elkaar ontmoet en zich in elkaar verstrengeld. In de zomer leek het of het huisje van de Kâbéé overhuifd was met een groen dak. Als het zondag was, zat de Kâbéé op de bank voor zijn huisje en rookte tabak uit een kromroerig pijpje, waarop een pijpdepod van dun gevlochten koperdraad zat geklemd.

Zijn veestapel bestond uit een varken en een geit, die achter het huisje in een van tenen gevlochten hok stonden, dat met slootlies was afgedekt. Als de deur van zijn huisje – die uit een onderdeur en een bovendeur bestond – geopend was, zag je op de achtergrond een bedstee, waar gebloemde bedgordijnen voor hingen.

Eens op een zondagavond, toen de zon in het westen haar nest scheen te zoeken en even voordat de schemering met een wazige zoelte de Plantage bedekte,

kwamen, als naar gewoonte in die tijd, de vrijende paartjes opzetten. Zij wilden, voor de duisternis intrad, een geschikt plaatsje zoeken in het struikgewas, op de bermen langs de slootjes en onder de dicht beschaduwde bomen, om daar in alle eer en deugd de avond door te brengen.

In die tijd stonden in de Plantage weinig banken. Dikwijls zaten ook in de onmiddellijke nabijheid van het huisje paartjes paradijsdromen te dromen. Er werd wel eens gegiecheld en dan werd de Kâbéé, die op de bank voor zijn huisje van de avondrust zat te genieten, van die verdachte geluidjes tureluurs. Er werd van hem verteld dat hij de lenteweelde van zijn jeugd onbenut voorbij had laten gaan en dat hij daarom de uitingen der onstuimigheid des levens, die wel eens al te fel en al te luidruchtig werden gevierd, niet kon verdragen. Dan gedroeg hij zich als een oude brompot te midden der van zaligheid stoeiende jeugd.

In een huis dat op de hoek Achterweg-Wilhelminadreef stond, woonde destijds een bejaarde stadsarbeider, de enige die Culemborg toen bezat. Men noemde hem Mienus-van-Ort-den-Boer. Deze man was zondags ook nog plantsoenwachter. Om deze functie uit te kunnen oefenen, had de gemeente hem een grote pet met een rode band gegeven. Mienus was erg trots op die pet, want de rode band onderstreepte dat hij in de Plantage de baas was. In de regel zat hij op de Koningsbank² zijn domein af te gluren, of er niet over het gras werd gelopen of in bomen geklommen. Hoewel Mienus niet bang was, had hij altijd een hond en een stok bij zich. Vooral in de schemering verried de hond aan zijn baas dat er onraad tussen het struweel was. Waarop Mienus met zijn grove stem bulderde dat de Plantage geen kieteltuin was! Meestal volgde dan vanuit het struikgewas een daverende lach, waarop Mienus dreigde met een proces-verbaal wegens het 'in het gras zitten'. Iedereen wist echter dat Mienus niet schrijven kon.

Ineens werd de stilte met een rauwe kreet verstoord. Alle Ammonieten die zich in en tussen het kreupelhout verscholen hadden, dachten aan een ongeluk. Wat was het geval?

De Kâbéé zat die avond voor zijn huisje te schemeren, toen op enige meters afstand een zoon van een slager met z'n 'meggie' zich daar neervlijden. De duisternis overkoepelde het plantsoen. Een nachtegaal begon zijn ongelimiteerd, niet door mensenhanden getoonzet lied te zingen. Zacht en doordringend klonk het als een loflied van dankbaarheid voor de zomeravondpracht, waarin vele jonge mensen beneden in het gras met ineengestremelde handen zaten te zaligen. Het had een Hooglied, gewijd aan de Schepper, kunnen zijn geweest, als een bescheiden hulde voor alles wat die avond mooi was.

De Kâbéé, die blijkbaar gewend was aan en niet meer ontroerd werd door de omgeving, zat voor zijn huisje op de bank te soezen. Plotseling werd hij in zijn dut gestoord door een luidruchtig gekoer van de twee jonge mensen die vlak bij zijn huisje in het struikgewas zaten. De Kâbéé stond voorzichtig en geruisloos op, nam een emmer water en smet die op het koerende paartje. Met luide kreten kropen

[2]
Deze stond net over het brugje op een kleine heuvel.

„Plantage.” CULEMBORG.

Uitgave Blom & Oliviorso.

De Plantage omstreeks
1900

zij uit het struikgewas te voorschijn. Een ieder die op dat uur in de Plantage was, liep met een van angst kloppend hart in de richting van waar die benauwde kreten kwamen. Uit alle paden en laantjes kwamen dicht tegen elkaar gedrukte paartjes te voorschijn. Mienus stond even beteuterd te kijken dat zijn klandizie zo groot was. Het was een ware optocht die zich in de richting van het huisje van de Kâbéé bewoog. Daar stond het verschrikte paartje te rillen en te beven.

De maan was intussen boven de horizon gerezen en wierp een zacht schijnsel op de glimmende klep van de pet van Mienus, die zijn van emotie verbleekte gezicht beschaduwde. De slagerszoon, die krampachtig zijn bibberende geliefde vasthield, vertelde met hortende stem wat de Kâbéé gedaan had. Langs zijn neus weg vroeg hij aan Mienus of de Kâbéé ook wat te zeggen had in de Plantage. Hier trof hij Mienus in zijn zwakke plek. Mienus rolde met zijn tong de tabakspruim van de ene naar de andere kant, stampte met zijn stok op de grond, blafte een paar vloeken de stilte in en brulde: ‘de Kâbéé hêt hier niks in de melk te brokkelen! Ik bin hier de baas!’ Van de Kâbéé was intussen niets meer te zien en toen het even stil was, hoorden ze achter het huisje de geit mekkeren en het varken knorren.

De volgende zondagavond liep Mienus in het laantje waar het huisje van de Kâbéé stond. De reeds verscholen paartjes zaten veilig in het struikgewas. De Kâbéé, dat wist nu iedereen, had niet het recht iets te verhinderen of te verbieden. Dat recht had alleen de man die onder de met een rode band versierde pet liep.

De volgende avond – het was toen maandag en de maan was nog niet boven de kim – tikte de zoon van de slager voorzichtig tegen de deur van Mienus zijn huisje.

Toen Mienus voorzichtig de deur op een kier opende, werd hem een metworst in zijn hand geduwd. Op fluisterende toon vroeg de worstgever of hij de Kâbéé een poets mocht bakken. Mienus lachte en schoof de grendel op de deur ten teken dat hij die avond thuis zou blijven. De slagerszoon ging vervolgens naar het laantje tot vlak bij het huisje van de Kâbéé. Hier deed hij een mombakkes voor, sloeg een wit beddelaken om zich heen, stak voorzichtig een kaars aan en plaatste zich zo op het stoepje voor de deur. Hij klopte op de deur, waarop de niets vermoedende Kâbéé de deur opendeed. Toen hij het spook zag staan, viel hij onder het uitstoten van een gil pardoes achterover.

Nooit heeft de Kâbéé meer geprobeerd de vrijende paartjes te hinderen.

JOH. VAN REDICHEM

31 juli 1959

Otto de Beus publiceerde onder het pseudoniem Johan van Redichem van 1934 tot 1959 een groot aantal verhalen in de Culemborgse Courant. Deze verhalen spelen zich merendeels af in de sloppen en stegen van Culemborg aan het einde van de 19e eeuw.

Otto de Beus was een zeer geëngageerd vakbondsman en politicus. Zijn sociale bewogenheid klinkt door in zijn verhalen. Onbewust heeft hij een stuk geschiedenis geschreven dat meestal wordt onderbelicht.

Het genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden is een historische vereniging, die voor zijn leden lezingen en excursies organiseert ter bevordering van de kennis van de historie.

Sinds de oprichting van het genootschap in 1937 hebben tevens vele publicaties het levenslicht aanschouwd en zijn er boeken onder auspiciën van 'Voet' verschenen. Het tijdschrift van het genootschap 'de Culemborgse 'Voet'-noten' verschijnt ieder half jaar.

'Voet' is zeer verheugd over dit boek met de verhalen van Johan van Redichem. Otto de Beus was één der oprichters en bestuurslid van de vereniging.